

ἀπὸ τοὺς πιὸ νέους, τοὺς πιὸ ζωηροὺς καὶ φιλόδοξους ποὺ τυλίγονται στὰ πολὺπλοκα δίχτυα τοῦ περιβάλλοντος καὶ παίζουν κύριο ρόλο στὰ φοιτητικὰ κινήματα, αὐτοὶ βέβαια σπρωγμένοι ἀπὸ ἄλλα ἐλατήρια. Ἔτσι ἡ ἀπεργιακὴ ἀλυσίδα μὲ τὶς ταραχές τῆς δὲν ἦταν μόνο ἀπλή μίμηση καὶ προσπάθεια τῶν φοιτητῶν ν' ἀποφύγουν τὴ δουλειὰ καὶ νὰ φτάσουν ἀκοπώτερα στὸ χαρτί, παρὰ στὸ βάθος ἦταν καὶ ἀντίθετη μὲ τὸ πανεπιστημιακὸ πνεῦμα καὶ ἀνάγκη γιὰ ζωὴ καὶ ἰδανικό.

Ἔχομε λοιπὸν ἓνα φαῦλο κύκλο: Τὸ κακὸ δὲν ξεκινᾷ μόνο ἀπὸ τὸν ἀκατάλληλο φοιτητὴ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες τοῦ προσωπικοῦ καὶ τὸν τρόπο ποὺ εἶναι ὀργανωμένες οἱ πανεπιστημιακὲς σπουδές. Τὸ ἓνα ἀντιχτυπᾷ στὸ ἄλλο κι ἐπηρεάζεται πάλι ἀπ' αὐτό, καὶ στὸ φαῦλο κύκλο μπλέκεται καὶ ὁ ἰκανὸς φοιτητὴς καὶ ἡ στάση τῆς Πολιτείας. Στὸν κύκλο αὐτὸν ἐπιλογή τῶν φοιτητῶν, ἐκλογή καὶ ἀδυναμίες τοῦ προσωπικοῦ καὶ πρόγραμμα σπουδῶν εἶναι τὰ κυριότερα σημεῖα. Ἡ δυσάρεστη ἐκδήλωση τῆς φοιτητικῆς ζωῆς, οἱ ἀπεργίες καὶ οἱ ταραχές, ἔλειψαν ὀλίγοντα τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ τὴν ἀποτελεσματικὴ ἐπέμβαση τῆς Πολιτείας. Τὸ κέρδος βέβαια δὲν εἶναι μικρό. Φοιτητικὴ ὅμως ζωὴ μὲ πραγματικὰ μορφωτικὲς ἀξίες θὰ μπορέσει νὰ δημιουργηθῆ μόνο, ἂν προσέξωμε ὅσο καὶ ὅπως πρέπει τὰ βασικὰ σημεῖα ποὺ εἶδαμε. Τὸ ζήτημα αὐτὸ θὰ τὸ ἐξετάσωμε σὲ λίγο, ὅταν ἔρθωμε στὸ τελευταῖο μέρος τῆς μελέτης, στὸ τί πρέπει νὰ γίνῃ. Πρὶν ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ δοῦμε καὶ τὸ τρίτο αἴτιο τῆς ἀποτυχίας, τὸ πρόγραμμα τῶν σπουδῶν.

Γ'. ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Στὸ γενικὸ μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς (π. σ. 35) εἶδαμε ὅτι σωστὸ πρόγραμμα μιᾶς φιλοσοφικῆς σχολῆς δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ τὸν ἐγκυκλοπαιδισμό, ἀλλὰ μὲ τὴ συγκέντρωση καὶ τὸν περιορισμὸ σὲ λίγες πραγματικὲς ἐπιστῆμες, οὔτε μὲ τὴν παθητικὴ μὴ ἀκρόαση τῶν φοιτητῶν, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ὑπεύθυνη προσωπικὴ ἐργασία τους, καὶ κυρίως μ' αὐτὴ. Τοὺς ὅρους αὐτοὺς προσπαθοῦν ὅπως εἶδαμε νὰ πραγματοποιῶσουν τὰ ξένα πανεπιστήμια, καὶ τὸ κατορθώνουν ἄλλοῦ περισσότερο καὶ ἄλλοῦ λιγότερο. Στὶς δικές μας ὅμως σχολές τί γίνεται, ποῖο εἶναι τὸ πρόγραμμά τους;

1. Ἡ ἀθηναϊκὴ σχολὴ μὲ τὸ ἓνα πτυχίο.

Τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ οἱ δύο φιλοσοφικὲς σχολές ἔχουν τὸ ἴδιο πρόγραμμα σπουδῶν. Στὴν ἔρευνά μας ὅμως δὲ θὰ μποῦμε ἀμέσως σ' αὐτό, παρὰ θ' ἀρχίσωμε ἀπὸ τὰ περασμένα. Γιατὶ καὶ οἱ ἐκπαιδευτικοί, ποὺ τὴν ἐπιστημονικὴ τους μόρφωση τὴν ἐξετάσαμε σὲ εἰδικὸ κεφάλαιο παραπάνω, δὲν εἶναι χτεσινοὶ ἀπόφοιτοι τοῦ πανεπιστημίου, καὶ ἡ ἐξέλιξη τῶν προγραμμάτων μᾶς δίνει πείρα πολύτιμη γιὰ τὸ θέμα μας. Ἀρχίζω ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη σχολή, τὴν ἀθηναϊκὴ. Αὐτὴ ὡς τὰ 1934 ἔδινε μόνο ἓνα πτυχίο ἐπαγγελματικό, τὸ ἴδιο σὲ ὅλους τοὺς φοιτητὲς τῆς. Κύριο γνῶρισμα τοῦ πτυχίου αὐτοῦ ἦταν τὸ ὅτι ὅλοι ἄκουαν ὅλους τοὺς καθηγητὲς καὶ ὅλα τὰ μαθήματα, κι ἐξετάζονταν ἀπ' ὅλους καὶ

σέ δλα. Οί εξετάσεις ήταν πανεπιστημιακές, και ή Πολιτεία δέν άνακατευόταν σ' αϋτές καθόλου. Τό διδασκτορικό πάλι δίπλωμα, πού μπορούσε νά τό πάρη όποιος ήθελε ύστερα από τό πτυχίο του, δέν τό ζητοϋσε κανείς σχεδόν, άν και δέν παρουσίαζε καμιά άπολύτως δυσκολία. Για τὰ παλαιότερα χρόνια δέν μπορεί νά γίνη κανένας λόγος για πρόγραμμα σπουδών. Ο φοιτητής μόλις πρωτοπατοϋσε τό πόδι του στη σχολή, πελάγωνε μέσα σέ μαθήματα 15 καθηγητών. Δέν ήξερε από ποϋ ν' άρχιση τή μόρφωση του, και συχνά άρχιζε από τὰ κεραμίδια*. Οί πιό δυνατοί καθηγητές άπλωναν τὰ μαθήματά τους σέ όσα χρόνια ήθελαν, και άνάλογη ήταν και ή αύθαιρεσία πολλών στις εξετάσεις**, θυμοϋμαι τήν τετράχρονη τυραννία τής γλωσσολογίας με τις άτέλειωτες και μπερδεμένες μικρολογίες, και τή Ρωμαίων πολιτεία με τις άπεραντες λεπτομέρειες πού κοσκίνιζε ό ειδικός λατινιστής και πού κρεμόταν στα κεφάλια μας σα σπάθα του Δαμοκλή. Και ό φοιτητής, σκυφτός στο θρανίο δέν πρόφτανε νά κρατῆ σημειώσεις, συχνά άσυνάρτητες, γιατί τὰ έγχειρίδια έλειπαν. Μέσα βέβαια στο προσωπικό ήταν επιστήμονες και δάσκαλοι άκόμα σπουδαίοι, πού τόν τραβοϋσαν πιό πολύ κι ένιωθε τήν άνάγκη νά δουλέψη πραγματικά μαζί τους. Μά δέν τό μπορούσε, γιατί ή μιά παράδοση έρχόταν κοντά στην άλλη, κι αϋτός καρφωμένος στο θρανίο άκουε από τό πρωί ως τό βράδυ. Τό κανονικό ήταν άπάνω από 40 ώρες τήν έβδομάδα! Στο τέλος του δεϋτερου χρόνου με τις γενικές εξετάσεις πετοϋσε από πάνω του τή συστηματική φιλοσοφία και τήν πολύπαθη πειραματική φυσική, μά τό ξαλάφρωμα ήταν άσήμαντο, και όλο τό βάρος έπεφτε στις πτυχιακές εξετάσεις. Σ' αϋτές θα ξεφόρτωνε όλόκληρο φόρτωμα από γνώσεις τεσσάρων χρόνων. Πριν όμως είχε νά περάση τή δοκιμασία στο έλληνικό και τό λατινικό θέμα, δοκιμασία σωστή, πού λιγοστοί μόνο τήν περνοϋσαν με τήν πρώτη φορά. Οί άλλοι, όπως πήγαιναν σ' αϋτή άπροετοίμαστοι, βασανίζονταν για χρόνια ώσπου νά φτάσουν στα προφορικά. Έτσι τους έστελνε ή φιλοσοφική σχολή στη μέση παιδεία μπουχτισμένους από γνώσεις και ξετιναγμένους από κούραση πολύχρονη.

Μόλις στα 1911 κατόρθωσε ή Πολιτεία με τό νέο όργανισμό του πανεπιστημίου νά βάλη κάποια τάξη στο χάος αϋτό και νά μετριάση κάπως τό αύθαίρετο φόρτωμα τής φοιτητικής μνήμης. Αντί τις γενικές εξετάσεις πού ήταν πριν, όρίζονται τώρα τμηματικές, και σ' αϋτές θα εξετάζεται ό φοιτητής τὰ μαθήματα τής κάθε χρονιάς. Και αϋτά πάλι θα τό όρίση Β. Διάταγμα πού θα βγῆ ύστερα από πρόταση τής κάθε σχολής. Έπειτα ό κάθε καθηγητής δέν έχει πια τό δικαίωμα ν' άπλώνη τό μάθημά του περισσότερο από δυό χρόνια. Στην τελευταία όμως αϋτή διάταξη μπαίνει και μιά μικρή προσθήκη: "Οτι έπιτρέπεται «ή παράτασις τής διδασκαλίας επί έν έτος διά Β. Δ. εκδιδομένου μετά πρότασιν τής οίκειας σχολής». Σε δυό χρόνια βγαίνει τό διάταγμα «περί όρισμού των διδασκομένων κατ' έτος μαθημάτων», μαζί όμως μ' αϋτό κι ένα

* Άστοιχειώτος καλά καλά άκόμα σ' άρχαία π. χ. έλληνικά έπεφτε μονομιάς στον Λισχύλο ή τόν Άριστοφάνη, σε παράταξη από πλήθος χωρία, λέξεις και τύπους, και στο πέλαγος τής Ιστορικής γραμματικής, για νά σπάξη άργότερα χίλιες φορές τό κεφάλι του άπάνω στο θέμα.

** «Πλήρες χάος επικρατεί νϋν και έν ταίς σπουδαίς των φοιτητών, έλλείπει νομίμου προγράμματος κανονίζοντος τήν σειράν των άκροάσεων και έν ταίς εξετάσει και τῆ άπονομῆ των βαθμών». Εύταξις. «είσηγ. έκθ. πανεπ. νομοσχεδίων».

ἄλλο, ὅπου «παρατείνεται ἐπὶ ἓν ἔτος ὁ χρόνος τῆς διδασκαλίας τῶν μαθημάτων τῆς γλωσσολογίας, τῆς ἱστορίας, τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας»! Ἔτσι ἡ πρόθεσις τοῦ νομοθέτη νὰ βάλῃ ἓνα ὄριο στὸ ὑλικὸ τῆς διδασκαλίας ναυαγοῦσε ἀμέσως μὲ τὴν πρώτη ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου.

Μὲ τίς τμηματικὲς ἐξετάσεις μπαίνει βέβαια κάποια σειρά στὰ μαθήματα καὶ λείπει τὸ λαχανιασμένον στρίμωγμα στὰ πτυχιακὰ. Ὁ φοιτητὴς ξέρει τί ἔχει ν' ἀκούσῃ κάθε φορὰ, καὶ ἀναγκάζεται καὶ στὸ μεταξὺ νὰ μὴν ἀκούῃ μόνο παρὰ καὶ νὰ διαβάσῃ. Μόλα ταῦτα τὸ ξαλάφρωμα αὐτὸ τὸ ἀκριβοπληρώνει: Οἱ ἀπαιτήσεις στὸ κάθε μάθημα εἶναι τώρα μεγαλύτερες καὶ ἡ ἀπομνημόνευσις πιὸ συστηματικὴ. Ἄν πρὶν μποροῦσε νὰ γλυτώσῃ κανένα ἀπὸ τοὺς πολλοὺς καθηγητὲς τοῦ ἴδιου μαθήματος, τῆς ἱστορίας π. χ., τώρα εἶναι ἀδύνατον ἓνας καθηγητὴς μὴν μπορῆ νὰ ἐξετάσῃ τὸ μάθημά του καὶ δυὸ φορές*. Οἱ πτυχιακὲς ἐξετάσεις περιορίζονται στὰ μαθήματα τῆς τελευταίας χρονιάς, τὸ ὑλικὸ ὅμως ποὺ ἔχει νὰ ἐξεταστῇ στὸ καθένα μένει καὶ πάλι ὅπως πρὶν ἀκαθόριστο, στὴ διάθεσις τοῦ κάθε ἐξεταστῆ — ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ τὰ ὀρίζει ἡ σχολή. Καὶ ἀκόμα: τὰ πτυχιακὰ περιορίζονται σὲ ὅσα μαθήματα διδάσκονται τὴν τελευταία χρονιά. Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτὰ ὁ φοιτητὴς ἐξετάζεται καὶ σὲ δυὸ μαθήματα ἀπ' ὅσα εἶχε πρὶν περάσει στὶς τμηματικὲς ἐξετάσεις καὶ ποὺ ὀρίζονται τὴν τελευταία στιγμὴ μὲ κληρο! Ἔτσι εἶναι ἀναγκασμένος νὰ τὰ ξαναδιαβάσῃ ἀπὸ τὴν ἀρχή, γιὰ νά νάναι τὸ κεφάλι του ἐτοιμόγεννο γιὰ ὅλα. Καὶ τὸ κακὸ ἔχει γίνει τώρα μεγαλύτερο, γιατί ἔρχονται καὶ νέα μαθήματα: Πρῶτα ἡ βυζαντινὴ τέχνη καὶ ἀρχαιολογία, καὶ ἀργότερα ἡ νομισματικὴ. Καὶ τὰ δυὸ τους ὄχι μόνο πρέπει νὰ τ' ἀκούσῃ ὁ κάθε φοιτητὴς, ἀλλὰ καὶ νὰ τὰ ἐξεταστῇ.

Σύμφωνα μὲ τίς πανεπιστημιακὲς ἐπετηρίδες 1918 καὶ 1919 οἱ ὑποχρεωτικὲς ἀκροάσεις καὶ ἀσκήσεις τῶν φοιτητῶν ὀρίζονται ἔτσι**: 4 χρόνια ἀρχαῖα ἑλληνικὰ (καθηγητὲς 3, ὧρες 24) καὶ ἄλλα τόσα λατινικὰ (καθηγ. 2, ὧρ. 15), 3 χρόνια ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία, δημόσιος δηλαδὴ καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν Ρωμαίων (ὧρες 7), 3 χρόνια ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία καὶ δύο ἱστορία ἑλλην. θρησκευτῶν (μαζὶ ὧρες 8), 3 χρόνια ἱστορία τῆς τέχνης καὶ ἐπιγραφικὴ (καθηγ. 2, ὧρ. 12) καὶ 2 βυζαντινὴ τέχνη καὶ ἀρχαιολογία (καθηγ. 1, ὧρ. 3)*** 3 συστηματικὴ φιλοσοφία (ὧρ 11), 3 ἱστορία φιλοσοφίας (ὧρ. 13), 4 ἱστορία ἀρχαία, μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη (ὧρ. περίπου 15), 1 χρόνο νομισματικὴ (ὧρ. 1), 2 παιδαγωγικὰ (ὧρ. 8) καὶ 3 χρόνια γλωσσολογία, 9 ὧρες γιὰ τὴ συγκριτικὴ γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσας καὶ σχετικὲς ἀσκήσεις καὶ 3 ὧρ. γιὰ τὴ γενικὴ γλωσσικὴ.

Ἄκούει λοιπὸν ὅλες τίς ἐπιστῆμες ποὺ διδάσκονται στὴ φιλοσοφικὴ σχολή — καὶ ἂν εἶναι ἱστορικὲς σὲ ὅλες τῶν τίς περιόδους —, καὶ ὅλους ποὺ τίς διδάσκουν ὄχι μόνο ἀρχαία ἱστορία ἢ φιλοσοφία, ἀλλὰ καὶ μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη. Ἡ προσπάθεια εἶναι νὰ μὴ λείψῃ τίποτα, ὅλα

* Ἔτσι π. χ. ἐξετάζεται ἱστορία τὰ τρία πρῶτα χρόνια, τέχνη καὶ ἐπιγραφικὴ τὰ Β' καὶ Δ', γλωσσολογία καὶ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία τὸν Γ' καὶ Δ', βυζαντινὴ ἀρχαιολογία τὸν Α' καὶ Δ' κλπ.

** Τίς ὧρες τίς βγάζω ἀπὸ τίς ἐπετηρίδες 1916-17 — 1919-20.

*** Ἀργότερα τίς ὧρες τίς βυζαντινῆς τέχνης καὶ ἀρχαιολογίας τίς ἀνεβάζει ὁ εἰδικὸς καθηγητὴς σὲ 6, μισὲς γιὰ τὸ ἓνα μάθημα καὶ μισὲς γιὰ τὸ ἄλλο (ἐπετηρίδα 1928-1929).

νά τὰ μάθη ὁ φοιτητῆς καὶ νά ἐξετασθῆ σέ ὅλα. Καί οἱ ἐπιστῆμες αὐ-
τές παρατάσσονται ἢ μιᾶ δίπλα στήν ἄλλη, εἶναι παράλληλες καί ἰσό-
τιμες, ἀκόμα καί τὰ βοηθητικά μαθήματα ἔχουν τίς ἴδιες ἀξιώσεις ἀπό
τὸ φοιτητή. Καί οἱ ἀξιώσεις εἶναι βαριές. Ἔτσι φιλοσοφία ἀκούει 24
ῶρες, ὅσες καί ἀρχαῖα ἑλληνικά, ὁ δημόσιος καί ἰδιωτικός βίος ἀρ-
χαίων Ἑλλήνων καί Ρωμαίων παίρνουν σημαντικότερη θέση μὲ 15 ῶ-
ρες τὴν ἐβδομάδα, καί κοντά τους πάει ἡ γλωσσολογία μὲ τίς 12 ῶ-
ρες, ἡ τέχνη μὲ τίς 14 κλπ. Πολλά λοιπὸν ἀπ' ὅλα καί κέντρο κανένα.
Ἡ μόρφωση ἔχει γίνει ἄθροισμα, ἓνα ἄθροισμα ἀπὸ ποικιλότερες γνώ-
σεις. Ὅπως πρὶν ἔτσι καί τώρα ὁ φοιτητῆς καρφώνεται ὅλη μέρα στὸ
θρανίο καί ἀκούει. Καί οἱ παθητικὲς αὐτὲς ῶρες ὅσο προχωρεῖ στίς
σπουδές του γίνονται περισσότερες: 35, 37, 38 ῶρες τὴν ἐβδομάδα ἀκούει
τὸ Β' τὸν Γ' καί τὸν Δ' χρόνο, μὰ συχνά εἶναι στήν πραγματικότητα
πιὸ πολλές ἀπ' ὅσες ὀρίζει τὸ πρόγραμμα. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σὲ μερικά
μαθήματα γίνονται τώρα τὰ φροντιστήρια πιὸ συστηματικά, τὸ συνηθι-
σμένο ὅμως εἶναι τὸ *repetitio*, τὸ φροντιστήριο δηλαδή ὅπου ὁ κα-
θηγητῆς ἐξετάζει τὴν ὕλη πού εἶχε πρὶν διδάξει στὸ μάθημά του. Καί
στ' ἄλλα ὅμως ἐξαίρεση εἶναι τὸ φροντιστήριο ὅπου θὰ μπορούσε ὁ φοι-
τητῆς νά δουλέψῃ ὁ ἴδιος πραγματικά ἓνα πρόβλημα. Μὰ καί ἀπὸ τὴν
ἐξαίρεση αὕτη δὲν μπορεῖ νά ὠφεληθῆ ὅπως πρέπει, γιατί καί ὁ καιρὸς
καί τὰ μέσα συχνότατα τοῦ λείπουν, καί τὴ δύναμή του τὴ στραγγίζουν
οἱ ἀκροάσεις καί οἱ γνώσεις, ὁ πιὸ ἄγριος ἐγκυκλοπαιδισμός. Καί αὐ-
τὸς μεγαλώνει πιὸ πολύ, ὅταν σὲ λίγο μπαίνει στὴ σχολή καί ἄλλη
ἐπιστήμη, πού ἀπὸ καιρὸ ἔπρεπε νά διδάσκεται, ἡ βυζαντινὴ καί νεο-
ελληνικὴ φιλολογία, καί ἀργότερα ὅταν ὁ δημόσιος καί ἰδιωτικός βίος
τῶν Βυζαντινῶν πιάνει ἰδιαίτερη ταχτικὴ ἔδρα μὲ ἀνάλογες ἀπαιτήσεις!
Μὲ τέτοιους ὅρους δὲν μπορεῖ ὁ φοιτητῆς παρὰ μόνο ἐπιπόλαια δου-
λειὰ νά κάνῃ· ἀκόμα καί γιὰ τὰ κλασικά του κείμενα θὰ καταφύγῃ σὲ
μεταφράσεις, ὅς εἶναι καί μεταφράσεις τοῦ Ρώσση. Ὅσο καί ἂν τὸν
ξαλάφρωσαν ἀπὸ πολλές κακογραμμένες σημειώσεις τὰ ἐγχειρίδια πού
ἔχουν βγῆ σὲ μερικά μαθήματα, καί πάλι τὸ πολυποίκιλο ὕλικὸ πού
πρέπει νά μάθῃ εἶναι τόσο, πού μόνη σωτηρία τοῦ μένει τὸ φόρτωμα τοῦ
μνημονικοῦ του. Ἔτσι γιὰ μόρφωση οὐσιαστικὴ, καί μάλιστα ἐπιστη-
μονικὴ, οὔτε λόγος μπορεῖ νά γίνῃ.

Στὸ παραπάνω πρόγραμμα εἶναι ἀδύνατο νά βροῦμε μιᾶ βιάσῃ ἀν-
τικειμενικὴ. Τὸ μόνον πού ξεχωρίζει σ' αὐτὸ ἔντονα, εἶναι τὸ προσωπικὸ
στοιχεῖο: Ὁ κάθε καθηγητῆς μὲ τὸ μάθημά του καί τὴν ἀξιολογικὴ θέση
πού ὁ ἴδιος τοῦ δίνει, καί ἡ ἀνάγκη ὁ καθέννας μάχη ἀκροατήριον καί
νά λογαριάζεται ἀπὸ τὸ φοιτητή, δηλαδή νά ἐξετάζῃ. Ἡ φράση πού ὁ
καθηγητῆς Κεραμόπουλος εἶπε μὲ ἄλλο νόημα σὲ κάποια συνέντευξή
του* «εἶμεθα ὅλοι εὐχάριστως καπετὰν ἕνας» δί-
νει ἐπιγραμματικά τὴ σύνθεση ἑνὸς τέτοιου προγράμματος. Ὁ φοιτη-
τῆς, ἡ σωματικὴ καί πνευματικὴ του ἀντοχή, ὁ αὐριανὸς καθηγητῆς τοῦ
γυμνασίου καί τὸ ἔργο του, ἡ ἐπιστημονικὴ μόρφωση, τὸ νόημά της
καί οἱ ὅροι πού εἶναι ἀπαραίτητοι γι' αὕτη, ὅλα ἔχουν παραμερισθῆ.
Καί οἱ καρποὶ δὲν μπορούσαν νά εἶναι ἀλλιώτικοι ἀπ' αὐτοὺς πού εἴ-
δαμε, ὅταν ἐξετάζαμε τὴν ἐπιστημονικὴ μόρφωση τῶν ἐκπαιδευτικῶν

* «Νεοελληνικά Γράμματα».

μας. Είναι μάλιστα ν' άπορήση κανείς πώς κατόρθωσαν μερικοί ύπερνικώντας τις συνέπειες τέτοιων σπουδών νά θεμελιώσουν μόνοι τους τή μόρφωσή τους. Κι αυτό ακόμα περισσότερο όταν μέσα στην παραλληλία και τήν ίσοτιμία τόσων μαθημάτων και τήν παμποίκιλη πολυγνωσία όχι μόνον ό καλός, παρά και ό έξαιρετικός καθηγητής είναι άδύνατο νά δουλέψη με τους φοιτητές του, νά όδηγήση και νά έπηρεάση όπως θα μπορούσε. Τήν κατάσταση αυτή προσπάθησε ν' αλλάξη ή Πολιτεία στα 1932 με τó νέο όργανισμό του πανεπιστημίου, που άντίκρισε γενικά και τó πρόβλημα του προγράμματος. Πριν όμως είναι άνάγκη νά ίδουμε τó πρόγραμμα που επί 10 χρόνια έφάρμοσε ή σχολή Θεσσαλονίκης, ένα πρόγραμμα ιδιότυπο με βάση και πνεύμα άλλιώτικο από τó άθηναϊκό, που ή έφαρμογή του μάς έχει δώσει πείρα πολύτιμη για τó σκοπό μας.

2. Η σχολή Θεσσαλονίκης με τὰ πολλά πτυχία.

Ο ίδρυτικός νόμος του πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης είχε όρίσει νά δίνει ή φιλοσοφική σχολή 11 πτυχία: 1) φιλοσοφίας και παιδαγωγικής, 2) κλασικής φιλολογίας, 3) μεσαιωνικής και νεώτερης έλλην. φιλολογίας, 4) Ιστορίας, 5) αρχαιολογίας, 6) Γαλλικής γλώσσας και φιλολογίας, 7) γερμανικής γλώσσας και φιλολογίας, 8) Ιταλικής γλώσσας και φιλολογίας, 9) άγγλικής γλώσσας και φιλολογίας, 10) Βαλκανικών γλωσσών και φιλολογίας και 11) ανατολικών γλωσσών και φιλολογιών. Όπως φαίνεται από τόν αριθμό και τó είδος τών πτυχίων, σκοπός του νομοθέτη ήταν όχι μόνο νά συγχρονίση και νά τονώσει τις σπουδές σ' έπιστήμες που έχουν στην Ελλάδα έστω και λίγους ειδικούς έπιστήμονες, αλλά ν' ανοίξη δρόμο και για κλάδους που δέν αντιπροσωπεύονται ακόμα σ' έμάς από κανένα ειδικό. Τήν όργάνωση τών σπουδών, τó πρόγραμμα και τις έξετάσεις τὰ είχε αφήσει νά τὰ κανονίση ή ίδια ή σχολή. Φυσικά από τὰ πολλά πτυχία του νόμου, που τὰ περισσότερά τους ήταν όλότελα άνεδαφικά, έφαρμόστηκαν με τόν καιρό μονάχα τὰ πρώτα πέντε. Τó πρόβλημα του προγράμματος βασάνισε τή σχολή από τόν πρώτο χρόνο, άργά όμως, μόλις στα 1932, κατόρθωσε νά δώσει στο πρόγραμμά της μορφή όρισμένη, αυτή που βλέπει ό άναγνώστης στους πίνακες I και II.

Τὰ τρία πρώτα χρόνια ήταν κοινά και σ' αυτά άκουαν όλοι οί φοιτητές ύποχρεωτικά όλα τὰ μαθήματα που έχουν ταχτικές έδρες: μόνο τόν Δ' χρόνο χώριζαν τὰ ειδικά, που ήταν άνάλογα με τó πτυχίο. Αντί τις τμηματικές και πτυχιακές έξετάσεις τής άθηναϊκής σχολής, από τήν αρχή άκολούθησαν στη Θεσσαλονίκη άλλο σύστημα: Στο τέλος του Α' ή στην αρχή του Β' χρόνου γίνονταν προπαιδευτικές έξετάσεις με σκοπό «νά έλέγξουν τήν ώριμότητα του φοιτητού εις βασικά γυμνασιακά μαθήματα, άπαραίτητα διά πάσαν φιλολογικήν μόρφωσιν». Όσοι άποτύχαιναν έμεναν στον ίδιο χρόνο. Έξετάζονταν σε 4 μαθήματα: αρχαία έλληνικά, λατινικά, νεοελληνικά και αρχαία Ιστορία, και σ' αυτά προστέθηκε και πέμπτο μάθημα, ή ψυχολογία, όταν έγινε ειδική έδρα για τó μάθημα αυτό. Έκτός από τις προπαιδευτικές είχαμε τις πτυχιακές έξετάσεις, που χωρίζονταν σε δυό περιό-

Π Τ Υ Χ Ι Α

Α	Γ	Δ	Ε
Φιλοσοφίας & παιδαγωγ.	Κλασικής φιλολογίας	Βυζ. & νεοελ. φιλολογίας	'Αρχαιολογίας
Σ 1. Φιλοσοφία. 2. 'Ιστορία φιλοσοφίας. 3. Παιδαγωγική. 4. Ψυχολογία. 5. 'Αρχαία ελληνικά.	Σ τ ά π τ υ χ ι α κ ά έ ξ ε τ ά ζ ο υ τ α ι 1. 'Αρχαία ελληνικά. 2. Λατινικά. 3. Θρησκεία και ιδιωτικός βίος τών άρχ. Ελλήνων. 4. 'Επιγραφική και δημόσιος βίος άρχαίων Ελλήνων. 5. 'Ενα από τά 4 πρώτα προπτυχ. μαθήματα. 6. Παιδαγωγικά.	1. Βυζαντινή φιλολογία. 2. Νεοελ. φιλολογία. 3. Γλωσσολογία. 4. Λαογραφία. 5. 'Ενα από τά 4 πρώτα προπτυχ. μαθήματα. 6. Παιδαγωγικά.	1. 'Αρχαία ιστορία. 2. Βυζαντινή και η σύγχρονη της γενική ιστορία. 3. Γενική ιστορία νεωτέρων χρόνων. 4. Νεοελλην. ιστορία. 5. 'Επιγραφική και δημόσιος βίος άρχαίων Ελλήνων. 6. Παιδαγωγικά.
Σ τ ά π ρ ο π τ υ χ ι α κ ά * έ ξ ε τ ά ζ ο υ τ α ι : 1. Λατινικά. 2. Νεοελ. φιλολογία. 3. 'Ιστορία άρχαία η μεσαιων. η νεώτερη. 4. Θρησκεία η δημόσιος βίος άρχαίων Ελλήνων. 5. 'Ιστορία άρχαίας η βυζαντινής η νεώτερης τέχνης.	1. Γλωσσολογία. 2. 'Ιστορία τής φιλοσοφίας, κυρίως τής άρχαίας. 3. 'Ιστορία, κυρίως η άρχαία. 4. 'Ιστορία τής τέχνης, κυρίως τής άρχαίας. 5. Φιλοσοφία. 6. Βυζαντ. φιλολογία. 7. Νεοελλ. φιλολογία.	1. 'Αρχαία 'Ελληνικά. 2. Λατινικά. 3. Βυζαντινή η νεοελληνική φιλολογία. 4. Φιλοσοφία. 5. 'Ιστορία άρχαίας η βυζαντινής η νεώτερης τέχνης. 6. Θρησκεία άρχ. Ελλήνων και λαογραφία.	1. 'Αρχαία 'Ελληνικά. 2. Λατινικά. 3. Γλωσσολογία. 4. Βυζαντινή η νεοελληνική φιλολογία. 5. 'Ιστορία άρχαία η μεσαιωνική η νεώτερη. 6. Φιλοσοφία.

* Σ τ ό τ έ λ ο ς τ ο υ Β' η σ τ ή ν ά ρ χ ή τ ο υ Γ' χ ρ ό ν ο υ .

Πιν. Ι

ΩΡΟΛΟΓΙΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Μαθήματα	Χρόνος			Δ' Χρόνος — Πτυχία									
	Α'	Β'	Γ'	Φιλοσοφ. Παιδαγ.	Σύνολο	Κλασικό	Σύνολο	Βυζαντ. Νεοελλην.	Σύνολο	Ίστορικό*	Σύνολο	Άρχαιολ.	Σύνολο
1. Άρχαία Έλληνικά Έλ. γραμματολογ. Κριτ., έρμηνευτική	6 1	5 1	6 1	4 —	}24	7 —	}28	— —	}20	— —	}20	— —	}20
2. Βυζαντ. φιλολογία	—	2	2	—	4	—	4	3	7	—	4	—	4
3. Νεοελ. φιλολογία	2	2	3	—	7	—	7	3	10	—	7	—	7
4. Λατινικά Λατιν. γραμματολ.	5 —	3 —	4 —	— —	}12	3 1	}16	— —	}12	— —	}12	— —	}12
5. Γλωσσολογία. Γενική γλωσσική . Νεοελλ. γλώσσα . Άρχ. γραμματική.	— 1 —	— 1 2	— — 2	— — —	}6	— — —	}6	— 3 —	}9	— — —	}6	— — —	}6
6. Φιλοσοφία	1	3	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7. Ίστορ. φιλοσοφ. Ψυχολογία	— 2	2 —	3 —	3 3	}20	— —	}11	— —	}11	— —	}11	— —	}11
8. Άρχαία ιστορία .	3	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—
9. Βυζαντ. και γενική μεσαιων. ιστορία .	—	4	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—
10. Γεν. νεωτ. ιστορία	3	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—
11. Νεοελ. ιστορία . .	—	—	3	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—
12. Ίδιωτ. βλος και θρη- σκεία άρχ. Έλλην.	—	—	2	—	2	3	5	—	2	—	2	3	5
13. Δημ. βλος άρχ. Έλλ. Έπιγραφική Θέατρο	— — —	— — —	2 — —	— — —	2 — —	3 1 1	}7	— — —	2 — —	}3	}5	}3	}5
14. Ίστορ. άρχ. τέχνης	—	2	3	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—
15. Ίστορ. βυζ. τέχνης	}2	2	—	—	}10	—	}10	—	}10	—	}10	3	}19
16. Ίστ. νεώτ. τέχνης (Παλαιογραφία) . .	—	1	—	—	—	2	2	—	—	—	—	3	—
17. Λαογραφία	—	2	—	—	2	—	2	3	5	—	2	—	2
18. Παιδαγωγική. Γιά τó 5 ^ο πτυχιακό μάθημα**	— —	— —	2 —	5 —	7 —	3 3	5 —	3 3	5 —	3 —	5 —	3 —	5 —
Σύνολο	26	32	33	18		28		18		18		18	

* Υποχρεωτική άκρόαση δύο έξαμηνα κοινωνιολογίας και πολιτικής οικονομίας.
 ** Για τó προπτυχιακό μάθημα που τó παίρνουν ώς πέμπτο πτυχιακό (βλ. πλν. Ι)
 Π/ν. ΙΙ

δους: σέ προπτυχιακές και σέ κυρίως πτυχιακές ή τελικές. Τίς πρώτες ἔπρεπε νά τίς περάσῃ ὁ φοιτητής στό τέλος τοῦ Γ' ἢ στήν ἀρχή τοῦ Δ' χρόνου, ἀπό τήν ἀρχή ὅμως τοῦ τρίτου δήλωνε ποιό πτυχίο θ' ἀκολουθήσῃ. Ὁ χωρισμός τῶν πτυχιακῶν σέ δυό περιόδους ἔγινε α) γιά νά μὴ μαζεῦωνται στίς τελικές ἐξετάσεις πάρα πολλά μαθήματα, β) νά ἐξετάζωνται στά προπτυχιακά ὅσα μαθήματα θά ἔδιναν «γενικωτέραν φιλολογικὴν καὶ ἐπαγγελματικὴν μόρφωσιν», καὶ γ) γιά νά μένη ὁ Δ' χρόνος ἐλεύθερος γιά τὰ εἰδικὰ μαθήματα, πού αὐτά θά ἔδιναν «ἐπιστημονικωτέραν καὶ βαθυτέραν ἐπαγγελματικὴν μόρφωσιν». Τῇ σύνθεσῃ τοῦ κάθε πτυχίου μᾶς τῇ δίνουν ὄχι μόνο τὰ 5 εἰδικὰ μαθήματα πού ἐξετάζονται στά πτυχιακά, ἀλλὰ καὶ τὰ 5 ἢ 6 πού ἐξετάζονται στά προπτυχιακά. Μὲ τίς προπτυχιακές δηλαδή ἐξετάσεις ξεχώριζαν ἀπ' ὅλα τὰ μαθήματα πού ἄκουε ὁ φοιτητής, ὅσα ἔπρεπε νά προσέξῃ πιό πολύ. Κι αὐτὰ ἢ ἦταν συγγενικά μὲ τὰ πτυχιακά ἢ ἀπαραίτητα γιά τῇ γυμνασιακῇ διδασκαλίᾳ. Αὐτὸ σέ γενικές γραμμές ἦταν τὸ σύστημα τῆς σχολῆς Θεσσαλονίκης.

Ἡ σειρά καὶ ἡ ἔκτασῃ τῶν μαθημάτων, ἡ χρονιά δηλαδή καὶ οἱ ὧρες πού θ' ἄκουε ὁ φοιτητής ὑποχρεωτικά τὸ κάθε μάθημα, ὀρίστηκε πολὺ ἀργά, ὕστερα ἀπὸ τὴν πικρὴν πείρα πού εἶχε ἡ σχολὴ μὲ τὰ 5 χρόνια τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐλευθερίας. Ἡ πείρα αὐτὴ ἀποκρυσταλλώθηκε στὴ σχετικὴ ἔρευνα πού εἶχα κάμει στά 1930 μὲ τὴν ἐντολὴ τῆς σχολῆς. Οἱ φοιτητές ἄκουαν ὅλους τοὺς καθηγητές των χωρὶς σειρά, ἄκουαν ὧρες πολλές, καὶ τὸ χειρότερο μοίραζε ὁ καθένας τίς ὧρες αὐτὲς ὅπως ἤθελε. Ἔτσι ἔλειπε συχνότατα ἀπὸ τίς σπουδές τους κάθε κέντρο. Καὶ ὁ καθηγητής πάλι ἄπλωνε τὸ μάθημά του καὶ ὄριζε τὸ ὕλικό του ὅπως καὶ ὅσο νόμιζε σωστό, ἅς ἦταν ἀκόμα καὶ μάθημα βοηθητικό. Τὰ χρόνια τῶν σπουδῶν περνοῦσαν μὲ ἀκροάσεις καὶ σημειώσεις, καὶ ὅταν πλησίαζαν ἢ ἔφταναν οἱ ἐξετάσεις, οἱ περισσότεροὶ ἦταν ἀπροετοίμαστοι γι' αὐτές, καὶ μάλιστα γιά μαθήματα ὅπως τὰ ἑλληνικά ἔπρεπε νά ξαναρχίσουν ἀπὸ τίς βάσεις. Ἡ εἰδίκευσῃ τοῦ Δ' χρόνου ἦταν φαινομενικὴ, ἀφοῦ πολλοὶ περνοῦσαν τίς προπτυχιακές μόλις στό τέλος τοῦ χρόνου αὐτοῦ. Καὶ ὅπως ἔδειχνε ἡ πείρα ὅλων μας, γιά πραγματικὴ πνευματικὴ καλλιέργεια δὲν μποροῦσε νά γίνῃ κανένας λόγος. Ἡ ριζικὴ διαφορὰ πού ὅπως εἶδαμε ξεχώριζε τὴ νοοτροπία τῆς θεσσαλονικιώτικης σχολῆς ἀπὸ τῆς ἀθηναϊκῆς, κόντευε νά γίνῃ διαφορὰ μόνο σέ γνώσεις.

Τὴν κατάστασῃ αὐτὴ ἀπὸ καιρὸ τῇ ζοῦσε μὲ ἀνησυχία ὁ κάθε καθηγητής, γι' αὐτὸ ἀποφασίστηκε ὁμόθυμα ν' ἀναθεωρήσωμε τὸ πρόγραμμα στίς βάσεις του καὶ μοῦ δόθηκε ἡ ἐντολὴ νά κάμω τὴ σχετικὴ εἰσήγησῃ. Ἡ εἰσήγησῃ ἔδωσε ἀφορμὴ νά συζητηθῇ τὸ πρόβλημα τοῦ προγράμματος ὀλόκληρο χρόνο σέ πολύωρες συνεδρίες τῆς σχολῆς. Οἱ διαφωνίες ὅμως ἦταν τόσες καὶ τέτοιες, πού στό τέλος οἱ συζητήσεις σταμάτησαν χωρὶς νά δώσουν καμιά λύση. Ἔτσι τὸ πρόγραμμα ἔμεινε στὴ βάση του τὸ ἴδιο, τὰ πτυχία καὶ ἡ σύνθεσή τους κρατήθηκαν ὅπως ἦταν, μὲ τὴν διαφορὰ πὼς γιά νά λειτουργήσῃ ἓνα πτυχίο ἔπρεπε νά ἔχη τουλάχιστο δυὸ εἰδικούς στά βασικά μαθήματα. Μόλα ταῦτα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τοὺς σχετικούς πίνακες, ὠρίμασαν μὲ τὸν καιρὸ μερικὲς ἀλλαγές πού παραμέρισαν ἢ περιορίσαν λάθη κι ἐλλείψεις σημαντικές. Ἔτσι δόθηκαν συστηματικοὶ καὶ ὑπεύθυνοι ὀδηγοὶ γιά τὸ κάθε

πτυχίο, και ὁ φοιτητὴς ἤξερε ποιά μαθήματα ἔχει ν' ἀκούσῃ κάθε χρονιά και μὲ ποιά σειρά. Μὲ τ' ὠρολόγιο πρόγραμμα περιορίστηκε ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἐλευθερία τῶν φοιτητῶν, μαζί ὅμως και τῶν καθηγητῶν, και μ' αὐτὴ και τὸ ὕλικὸ τῶν μαθημάτων. Ἀλλὰ και τὸ ὕλικὸ τῶν ἐξετάσεων περιορίζεται πολὺ, γιατί σὲ τρία πτυχία ἐξετάζεται μόνο μιὰ περίοδος ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ μαθήματα (ἱστορίας και τέχνης), και σὲ δυὸ παίρνει ὁ φοιτητὴς μιὰ περίοδο ὡς κύρια και στίς ἄλλες συνεξετάζεται σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐξεταστή. Ἐπειτα μὲ συνεννόηση τῶν εἰδικῶν κανονίζεται συστηματικὰ τὸ ὕλικὸ τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν γιὰ τὸν πρῶτο προπάντων χρόνο κλπ.

Ἡ διαφορὰ στὸ καλύτερο ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς ποὺ εἶδαμε παραπάνω, εἶναι ὀλοφάνερη. Δὲν εἶναι ἐδῶ μόνο μαθήματα ὅπως ἡ νεοελληνικὴ γλῶσσα, ἡ λαογραφία και ὁ ἰδιαίτερος τόνισμός τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας ποὺ δείχνουν ζωντανὸ ἀντίκρισμα τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς· ἀλλὰ και τὸ σύστημα γενικὰ τῶν ἐξετάσεων, ὅπως θὰ ἴδοῦμε ἀργότερα, εἶναι πολὺ προτιμότερο, ὁ ἐγκυκλοπαιδισμὸς σταματᾷ στὰ τρία πρῶτα χρόνια και τὰ πτυχιακὰ περιορίζονται σὲ λίγα μαθήματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνεξέταση εἶναι σὲ ὅλα τὰ πτυχία ἀρκετὰ μαθήματα ποὺ μένουν ἀνεξέταστα, και οἱ ὦρες και ἡ ὕλη τῆς διδασκαλίας λιγοστεύουν, οἱ ὦρες μάλιστα τὸν Δ' χρόνο ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα πτυχίο ἔχουν βρῆ τὸ σωστὸ μέτρο.

Και ὅμως και τὸ πρόγραμμα αὐτὸ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅσο και ἂν εἶναι καλύτερο ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ, δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ. Πρῶτα τὰ πτυχία και ἡ σχετικὴ εἰδίκευση εἶναι φαινομενικά. Ἡ βάση ὅπου στηρίζεται τὸ πρόγραμμα εἶναι ὁ ἐγκυκλοπαιδισμὸς, ἀφοῦ τὰ τρία πρῶτα χρόνια ἀκοῦνε ὅλοι τοὺς ὅλα τὰ μαθήματα τῆς σχολῆς, και τ' ἀκοῦνε ὑποχρεωτικά. Τὸ ὅτι βέβαια δὲν τὰ ἐξετάζονται ὅλα τοὺς εὐκολύνει στίς ἐξετάσεις τῶν, ἢ εὐκολία ὅμως αὐτὴ δὲν παραμερίζει τὸ σκόρπισμα και μ' αὐτὸ και τὴν ἐπιπολαιότητα ποὺ φέρνει ἡ πρόχειρη παντογνωσία. Γιὰ τὴν εἰδίκευση μένει μόνον ἓνας χρόνος, ἀλλὰ τί εἰδίκευση μπορεῖ νὰ γίνῃ μέσα σ' ἓνα χρόνο μὲ τέτοια βάση, και μάλιστα σὲ 5 μαθήματα; Και αὐτὸ ἀκόμα περισσότερο, ὅταν συλλογιστοῦμε ὅτι τὸ πρόγραμμα τῶν προπτυχιακῶν ἐξετάσεων στὰ κλασσικά, και προπάντων στ' ἀρχαῖα ἐλληνικά, ἦταν πάρα πολὺ βαρὺ²², και ὅπως τὰ δύο προτελευταῖα χρόνια φορτώνονταν οἱ φοιτητὲς μὲ 33 ὦρες ἀκροάσεις και φροντιστήρια, δὲ θὰ μπορούσαν νὰ τὰ βγάλουν πέρα και νὰ δώσουν ἐξετάσεις στὸ τέλος τοῦ Γ' ἢ στὴν ἀρχὴ τοῦ Δ' χρόνου. Ἡ θὰ βασιζόνταν λοιπὸν ὅλο τὸν Δ' χρόνο μὲ τίς κλασσικὲς σπουδές, ἢ θὰ μελετοῦσαν βιαστικά και ἐπιπόλαια, και θὰ ἔπρεπε γιὰ νὰ περάσουν, νὰ βροῦν τὴν πιὸ μεγάλη ἐπιείκεια. Ἐπειτα κι αὐτὴ τὴ λίγη εἰδίκευση τὴν ἔπνιγαν σὲ μερικὰ πτυχία τὰ βοηθητικὰ μαθήματα, και σὲ ἄλλα τὸ πολὺ ὕλικό. Ἐτσι τὰ Realien τὰ ἔχομε ἰσοτιμία πτυχιακὰ μαθήματα σὲ δυὸ ἢ σὲ τρία πτυχία μ' ἓξι ὦρες τὴν ἐβδομάδα, και στὸ φιλοσοφικὸ παιδαγωγικὸ πτυχίο χανόταν ὁ φοιτητὴς σὲ πλῆθος ὕλικό. Ἡ ἰσοτιμία ὅμως ὅλων τῶν μαθημάτων εἶχε και ἄλλη κακὴ ἐκδήλωση, ποὺ ξεχνοῦσε ἀκόμα και τίς ἀνάγκες τῶν πτυχίων: στὸ κλασσικὸ π. χ. πτυχίο μπορεῖ ἡ γλωσσολογία νὰ μείνῃ προπτυχιακὸ μάθημα, ὄχι ὅμως και τὰ Realien, και στὸ ἱστορικὸ και ἀρχαιολογικὸ εἶχαν ἀφήσει στὴ διάθεση τοῦ φοιτητῆ νὰ προτιμήσῃ στὰ προπτυχιακὰ τὴ βυζαντινὴ

φιλολογία από τη νεοελληνική! Με τέτοιους όρους, όσο σοβαρές και αν ήταν οι προσπάθειες του προσωπικού, δε θα έδινε και το πρόγραμμα της Θεσσαλονίκης τη μόρφωση που μπορεί να δοθή με τις σημερινές επιστημονικές μας δυνάμεις. Η προσωπική μου τουλάχιστο πείρα που είχα τό λίγον καιρό που πρόφτασα να ιδώ αποτελέσματα από τὰ πρῶτα χρόνια, δέν μπορούσε να ικανοποιήση με κανένα τρόπο. Με τὴν ἀνησυχία ὅμως που ξεχώριζε τὴ σχολή εκείνη, ἡ παραπάνω μορφή του προγράμματος δε θα ἔμενε ὀριστική. Ἡ ὀδυνηρὴ πείρα θα ὀδηγοῦσε ἄργα ἢ γρήγορα καὶ σὲ ριζικότερη ἀλλαγὴ. Μιὰ τέτοια ὅμως ἐξέλιξη τὴ σταμάτησε ἡ Πολιτεία ἐδῶ καὶ τρία χρόνια, ὅταν ἐπέβαλλε καὶ στὴ Θεσσαλονίκη τὸ νέο πρόγραμμα τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς, ἓνα πρόγραμμα που σὲ μερικά κύρια σημεία εἶναι κατώτερο ἀπ' αὐτό που ἐξετάσαμε παραπάνω.

3. Τὸ σημερινὸ πρόγραμμα.

Τὸ πρόγραμμα τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς καὶ τ' ἀποτελέσματά του ὅπως τὰ εἶδαμε (σ. 72) φυσικὸ ἦταν ν' ἀνησυχοῦν καὶ τοὺς πανεπιστημιακοὺς, καὶ πολὺ περισσότερο τοὺς λειτουργοὺς τῶν γυμνασίων. Μὰ τὸ κακὸ ἦταν γενικότερο, γιατί καὶ ἄλλες πανεπιστημιακὲς σχολές ὑποφέρανε ἀπὸ τὴν κακὴ ὀργάνωση τῶν σπουδῶν, καὶ σὰν ἀναγκαία συνέπεια ἦρθε ὁ νέος ὀργανισμὸς τοῦ ἀθηναϊκοῦ πανεπιστημίου που ἔγινε στὰ 1932 ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ τῆς Παιδείας Παπανδρέου, ὕστερα ἀπὸ προεργασία εἰδικῆς ἐπιτροπῆς καὶ μετὰ τὴ συνεργασία τῶν σχολῶν. Ὁ ὀργανισμὸς αὐτός, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλες σημαντικὲς διατάξεις γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ πανεπιστημίου, ἀντίκρισε γενικὰ καὶ τὸ πρόβλημα τοῦ προγράμματος. Κι ἓνα ἀπὸ τὰ κυριότερα σημεία του ἦταν ἡ προσπάθεια νὰ ἐλαφρώσῃ τὸ φοιτητὴ ἀπὸ τὸ πλῆθος τὰ μαθήματα που ἐξετάζονταν καὶ τὸ πολὺ ὕλικό, γιὰ νὰ γίνῃ ἡ πανεπιστημιακὴ ἐργασία γόνιμη. Γι' αὐτὸ ὄρισε νὰ ἐξετάζωνται στὶς τμηματικὲς ἐξετάσεις κάθε φορὰ μόνον 3, καὶ στὶς πτυχιακὲς 5 μαθήματα* οἱ ὑποχρεωτικὲς γιὰ τὸ φοιτητὴ παραδόσεις, ἀσκήσεις καὶ φροντιστήρια νὰ μὴ περνοῦν τίς 30 ὥρες τὴν ἐβδομάδα, καὶ μόνον στὴν ἱατρικὴ νάναί ὡς 36· ἡ διδασκαλία κάθε ὑποχρεωτικοῦ μαθήματος νὰ μὴν ξεπερνᾷ τὸν ἓνα χρόνο, καὶ τέλος ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ νὰ δίνῃ ὄχι ἓνα, ἀλλὰ τρία πτυχία: τὸ φιλολογικὸ, τὸ ἱστορικὸ καὶ τὸ ἀρχαιολογικὸ. Τὸ διάταγμα που σύμφωνα μετὰ τὸ νόμο θα κανόνιζε τὸ πρόγραμμα τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς καὶ θα ἔθγαινε ὕστερα ἀπὸ γνώμη τῆς, δημοσιεύτηκε δυὸ χρόνια μετὰ τὸ νόμο, στὰ 1934. Στὸ μεταξύ ὅμως ἀλλάξε μετὰ νόμο ἡ διάταξη ἢ σχετικὴ μετὰ τὰ πτυχία, καὶ ἀπὸ τρία τὰ περιόρισε σὲ δυὸ: τὸ ἓνα φιλολογικὸ καὶ τὸ ἄλλο ἱστορικὸ καὶ ἀρχαιολογικὸ. Ἀλλὰ καὶ τὸ διάταγμα τοῦ 1934 τὸ ἀντικαταστήσανε στὰ 1937 μετὰ νέο, μ' αὐτὸ που ἐφαρμόζεται σήμερα καὶ στὶς δυὸ σχολές. Ἡ σχολὴ ὅπως εἶπα χωρίζεται τῶρα σὲ δυὸ τμήματα, καὶ ὁ φοιτητὴς στὴν ἀρχὴ τοῦ τρίτου χρόνου πρέπει νὰ δηλώσῃ ποιοὺ τμήμα θ' ἀκολουθήσῃ, τὸ φιλολογικὸ ἢ τὸ ἱστορικοαρχαιολογικὸ. Τὰ δυὸ πρῶτα χρόνια εἶναι κοινά, καὶ ὅλοι οἱ φοιτητὲς ἀκοῦνε * Ὑπο-

* Λεῖπει μόνον ἡ ἐρμηνευτικὴ καὶ κριτικὴ, ἢ ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλωσσολογία, που διδάσκονται ἀργότερα στὸ φιλολογικὸ μονάχα τμήμα.

χρεωτικά ὅλα τὰ μαθήματα ποὺ διδάσκονται στὴ σχολή, ἐνῶ στὰ δυὸ τελευταῖα τὰ μαθήματα χωρίζονται ἀνάλογα μὲ τὸ πτυχίο. Στὴν πρόταση κάποιας ἐπιτροπῆς ποὺ εἶχε καταρτίσει ἡ ἀθηναϊκὴ σχολὴ γιὰ νὰ μελετήσῃ τὸ πρόγραμμά της τονίζεται ὅτι «ἡ διδασκαλία κατὰ τὸ 3ον καὶ 4ον ἔτος θὰ ἔχη χαρακτῆρα ἐρευνητικὸν τονουμένων ἰδιαίτερος τῶν εἰδικῶν φροντιστηριακῶν ἀσκήσεων». Στὸν πίνακα III βλέπει ὁ ἀναγνώστης τ' ὠρολόγιο πρόγραμμα καὶ τὴ σύνθεση τοῦ κάθε πτυχίου.

Τὸ νέο αὐτὸ πρόγραμμα, ὅταν τὸ συγκρίνωμε μὲ τὸ παλιὸ τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς, εἶναι πολὺ καλύτερο σὲ δυὸ σημεία βασικά. Πρῶτα ποὺ δὲν ἔχομε πιά ἓνα παρά δυὸ πτυχία, τὸ καθένα του τονίζει μερικὰ εἰδικὰ μαθήματα καὶ ἀδυνατίζει τ' ἄλλα τόσο, ποὺ τὸ κέντρο τοῦ βάρους νὰ πέφτῃ στὰ πρῶτα. Τ' ἄλλα μάλιστα, τὰ γενικὰ νὰ ποῦμε, πρέπει νὰ τὰ περάσῃ ὁ φοιτητῆς στὰ δυὸ πρῶτα χρόνια, κι ἔτσι νὰ μπορέσῃ στὰ δυὸ τελευταῖα νὰ εἰδικευτῆ σὲ ὀρισμένους κλάδους. Ἐπειτα γενικὰ οἱ ὥρες ποὺ ὀρίζονται κάθε ἐβδομάδα στὰ τρία τελευταῖα χρόνια λιγοστεύουν ἀρκετά, σὲ μερικὰ μαθήματα, καὶ μάλιστα παραρτηματικά, περιορίζεται ἡ χρονικὴ διάρκεια τῆς διδασκαλίας, καὶ μ' αὐτὴ καὶ οἱ ὥρες καὶ τὸ ὕλικό. Ἀπὸ τὴν ἄποψη μάλιστα αὐτὴ τὸ φιλολογικὸ πτυχίο ἔχει ξαλαφρώσει πολὺ*.

Μόλα ταῦτα καὶ τὸ νέο αὐτὸ πρόγραμμα δὲν μπορεῖ νὰ σταθῇ, γιατί εἶναι βασικά σημεία του ποὺ ἐμποδίζουν τὴ σωστὴ ἐπιστημονικὴ μὀρφωση. Πρῶτα ὁ χωρισμὸς τῶν πτυχίων σὲ δυὸ ἔχει γίνῃ τυχαῖα, ἀπὸ λόγους ἐξωτερικοῦς. Τὸ ἓνα πτυχίο εἶχε πιά ἀποδειχτῆ στὴν πράξη κακό, κανεὶς δὲν τὸ ἤθελε, ἀφοῦ μάλιστα καὶ οἱ ἐκπαιδευτικοὶ τῶν γυμνασίων ἐπίμονα ζητοῦσαν τὴν εἰδίκευση. Οὔτε ὅμως καὶ τὰ πολλὰ πτυχία τῆς Θεσσαλονίκης τὰ ἔβρισκαν σωστά, γιατί μερικὰ ἀπ' αὐτὰ δὲ στηρίζονταν σὲ εἰδικότητες καλλιεργημένες στὸν τόπο μας* ἄλλωστε εἶχε ἀκουστῆ πῶς καὶ στὴν ἴδια τὴ σχολὴ Θεσσαλονίκης ἦταν μέλη της ποὺ δὲν ἐγκρίνανε τέτοια καινοτομία. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ νόμος τοῦ 1932 χῶρισε τὴν ἀθηναϊκὴ σχολὴ σὲ τρία τμήματα: τὸ φιλολογικὸ, τὸ ἱστορικὸ καὶ τὸ ἀρχαιολογικὸ μὲ ἀντίστοιχα πτυχία. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ εἶχαν τὸ καθένα τους ἐσωτερικὴ ἐνότητα, ταίριαζαν μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ κλασικὴ φιλολογία, ἡ ἱστορία καὶ ἡ ἀρχαιολογία ἔχουν στὸν τόπο μας παράδοση, καὶ ἀκόμα θὰ ἐτοίμαζαν γιὰ πραγματικὰ ἐπαγγέλματα, τὰ δυὸ πρῶτα γιὰ τὴ μέση παιδεία, καὶ τὸ τελευταῖο γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία. Ἡ φιλοσοφικὴ ὅμως σχολὴ φρόντισε ν' ἀλλάξῃ μὲ εἰδικὸ νόμο τὴ σχετικὴ διάταξη, καὶ ἀντὶ τρία ἔχομε τώρα δυὸ πτυχία: τὸ φιλολογικὸ καὶ τὸ ἱστορικοαρχαιολογικὸ. Στὴν ἀπόφασή της αὐτὴ ὑποθέτω ὅτι τὴν ἔσπρωξε ὄχι τόσο ὁ φόβος μήπως τὸ ἀρχαιολογικὸ, καὶ προπάντων τὸ ἱστορικὸ πτυχίο θὰ ἦταν τὸ καθένα τους φτωχό, ἀν ἔμεναν χωρισμένα, ὅσο ἄλλη σκέψη ἢ σκέψη πῶς τὸ ἀρχαιολογικὸ πτυχίο θὰ ἔμενε χωρὶς φοιτητῆς, ἀφοῦ ὁ ἀρχαιολογικὸς κλάδος διαθέτει μετρημένες θέσεις. Ἔτσι ἔγινε μιὰ ἔνωση ἐξωτερικὴ, ποὺ δὲ θὰ γινόταν ἀν ἀντίκριζαν ἄ-

* Ἐνῶ ἡ ρωμαϊκὴ ἀρχαιολογία ἔπαινε πρὶν 3 χρόνια μὲ 7 ὥρες, τώρα δὲν ξεχωρίζει οὔτε στὸ φιλολογικὸ πτυχίο, παρά χάνεται μέσα στὰ κείμενα, ὁ δημόσιος βίος καὶ ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀπὸ τὰ 3 χρόνια ποὺ ἔπαινε πρὶν καὶ τίς 8 ὥρες περιορίζεται τώρα στὸ φιλολογικὸ πτυχίο σ' ἓνα χρόνο μὲ 2 ὥρες, καὶ ἡ θρησκεία δὲ σημειώνεται γιὰ χωριστὸ μάθημα στὸ ἴδιο πτυχίο ὁ βίος τῶν βυζαντινῶν ἀπὸ 2 χρόνια περιορίζεται σὲ δύο μαθήματα ἐνὸς χρόνου, καὶ ἡ τέχνη ἀπὸ 15 ὥρες σὲ 8.

Μ Α Θ Η Μ Α Τ Α	Χρ. Α ώρ.	Β	ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟ		Σύνολο	ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡ. - ΑΡΧΑΙΟΛ.		Σύνολο
			Γ	Δ		Γ	Δ	
1 Αρχαία ελληνικά	6 ¹	6 ¹	8 ³	8 ³	28	3 ¹	3 ¹	18
2 Μεσ. και νεοελ. φιλολογία	3	3	3	3	12	—	—	6
3 Λατινικά	6 ⁴	6 ⁴	6 ⁴	6 ⁴	24	3	—	15
4 Γλωσσολ. α) έλλ. και λατιν	—	—	2	2	4	—	—	—
β) Γενική γλωσσική	1	1	—	—	2	—	—	2
5 Φιλοσοφία	5	5	—	—	10	—	—	10
6 Ιστορία φιλοσοφίας	—	—	5	5	10	2	—	2
7 Αρχαία Ιστορία	2	—	—	—	2	2	—	6
8 Βυζαντινή Ιστορία	—	2	—	—	2	2	2	6
9 Ιστορία μέσων και νεωτέ- ρων χρόνων	—	—	3	1	4	5	5	10
10 Νεώτερη και ευρωπαϊκή κα- κυρώς έλλ. Ιστορία	—	—	—	—	3	—	—	5
11 Αρχαιολογία	2	3	—	—	3	—	2	5
12 Επιγραφική	—	2	—	2	6	—	—	—
13 Ιστορία βυζ. τέχνης	—	—	1	—	1	6	7	17
14 Δημόσιος και ιδιωτικός βλος άρχ. ελλήνων	2	1	—	—	1	2	2	5
15 Δημ. και ιδιωτ. βλος Βυζαντ. Παιδαγωγικά	—	2	—	—	2	2	2	6
Σύνολο	27	31	33	32	10	34	32	10

1 Α' και Β' «Ερμηνεία και γραμματολογία» 2 «Ερμηνεία και γραμματολογία ώρες 6, κριτική και έρμηνευτική ώρες 2. 3 «Ερμηνεία ώρες 6, γραμματολογία ώρες 2. 4 Α' και Β' «Ερμηνεία, γραμματολογία και ρωμ. αρχαιότητες. Πίν. ΙΙΙ,

μεσα τὸ πρόβλημα πῶς πρέπει νὰ μορφωθῆ ἕνας δικός μας φοιτητῆς γιὰ νὰ μπορέσῃ ἀργότερα νὰ γίνῃ καλὸς ἱστορικὸς ἢ καλὸς ἀρχαιολόγος; Τότε δὲ θὰ μπορούσε νὰ προτιμηθῆ ἡ ἱστορία ἀπὸ τ' ἀρχαῖα ἑλληνικά καὶ τὰ τελευταῖα αὐτὰ νὰ γίνουν μάθημα προπτυχιακό. Γιατὶ τ' ἀρχαῖα ἑλληνικά εἶναι βαθύτατα συνυφασμένα μετὴν ἀρχαιολογία, ὄχι μόνο γιὰ τὶς πηγές, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ψυχικὸ προσανατολισμὸ στὴ ζωὴ ἀπ' ὅπου πήγασε σὰ μιὰ ἐκδήλωσή της καὶ ἡ τέχνη, καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν καλαισθητικὴ μὀρφωση. Καὶ ἀκόμα γιὰ τὴ γενικὴ καὶ εἰδολογικὴ κυρίως μὀρφωση ποὺ δίνει ἡ σοβαρὴ ἀπασχόληση μετ' ἀρχαῖα ἑλληνικά, δὲν μπορεῖ ὅπως θὰ ἰδοῦμε νὰ τὴ δώσῃ ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη στὸ σημεῖο ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸν τόπο μας. Μ' αὐτὸ δὲ θέλω ν' ἀρνηθῶ τὴ σημασία ποὺ ἔχει καὶ ἡ ἱστορία γιὰ τὸν ἀρχαιολόγο. Ἡ σημασία της ὅμως εἶναι πιὸ πολὺ βοηθητικὴ, ὅταν τὴ συγκρίνωμε μετ' ἀρχαῖα ἑλληνικά. Καὶ γιὰ νὰ βοηθήσῃ ὅμως πραγματικά, ἔπρεπε νὰ περιοριστῆ γιὰ τὸν ἀρχαιολόγο στὴ βυζαντινὴ καὶ προπάντων στὴν ἀρχαῖα ἱστορία. Ἐνῶ τώρα στὸ πτυχίον αὐτὸ ἔχομε τὸ ἴδιον τονισμένους ὅλες τὶς ἱστορίες, καὶ πιὸ πολὺ μάλιστα τὴν ἱστορία τῶν μέσων καὶ νεώτερων χρόνων, καὶ ὁ φοιτητῆς χάνεται μέσα σὲ ἀπέραντες ἱστορικὲς γνώσεις. Καὶ τὸ ἴδιον εἶναι καὶ γιὰ τὸν ἱστορικὸ. Τὸ ἄμεσο ἐρώτημα πῶς θὰ μορφωθῆ καλύτερα ἕνας δικός μας ἱστορικὸς, θὰ μᾶς ἔκανε νὰ μὴ διστάσωμε οὔτε στιγμή ὅτι κοντὰ στὴν ἱστορία πρέπει νὰ μποῦν τ' ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἀκόμα καὶ ἡ γεωγραφία, ποὺ στὸ τωρινὸ πτυχίον λείπει ὁλοτελῆ. Καὶ ἡ ἀρχαιολογία θὰ γινόταν τότε βοηθητικὸ μάθημα προπτυχιακό. Ἡ σημερινὴ σύνθεση τοῦ ἱστορικοαρχαιολογικοῦ πτυχίου ἐμποδίζει τὴ σωστὴ μὀρφωση καὶ τοῦ ἱστορικοῦ καὶ τοῦ ἀρχαιολόγου.

Καὶ τὸ ἐμπόδιο τὸ βλέπομε μεγαλύτερο, ὅταν συλλογιστοῦμε τὴ θέση ποὺ παίρνουν τὰ Realien στὸ πτυχίον αὐτό. Ὁ δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν Βυζαντινῶν εἶναι ἐδῶ δυὸ αὐθύπαρχτα μαθήματα, ἰσότημα μετὰ τὰ κύρια πτυχιακά, καὶ τὸ καθένα τους παίρνει συνολικὰ 6 ὧρες. Κι αὐτὸ γιὰ μαθήματα παραρτηματικά ποὺ πουθενὰ δὲν ἔχουν ἔδρα ταχτικὴ, παρὰ τὸ πρῶτο τὸ διδάσκει — ἂν τὸ διδάσκη — ὁ εἰδικὸς καθηγητῆς τῆς ἱστορίας ἢ τῆς κλασικῆς φιλολογίας, καὶ τὸ πιὸ συχνὸ εἶναι νὰ δίνῃ στὸ κύριον μάθημά του ὅ,τι χρειάζεται ἀπὸ τὸ ὑλικὸ του. Ὅσο γιὰ τὸ δεύτερον, τὸ βίον δηλαδὴ τῶν Βυζαντινῶν, καὶ μάλιστα τὸν ἰδιωτικὸν βίον, δὲν ἔχει ἀκόμα συγκροτηθῆ οὔτε σὲ ἀπλὸν μᾶθημα, καὶ ἂν τυχὸν χρειαζόταν τίποτα σχετικὸ ὁ μελετητῆς τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἢ τῆς ἱστορίας, θὰ μπορούσε νὰ τὸ ἀκούσῃ σὲ 1—3 ὧρες ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ ἢ τὸ βυζαντινολόγον ἢ νὰ τὸ διαβάσῃ σὲ λίγες σελίδες. Στὸ δικὸν μας ὅμως πτυχίον εἶναι ὑποχρεωμένος ὁ φοιτητῆς μέσα στὰ 4 χρόνια νὰ τὸ ἀκούῃ ἀπάνω ἀπὸ 140 ὧρες! Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ τὸ φιλολογικὸν πτυχίον εἶναι ἀσυγκρίτως ἀνώτερον ἀπὸ τὸ ἱστορικοαρχαιολογικόν. Αὐτὸ ἔχει τουλάχιστον στὰ τρία εἰδικὰ μαθήματά του — λατινικά, ἀρχαῖα, μεσαιωνικά καὶ νέα ἑλληνικά — πραγματικὴ, ἐσωτερικὴ ἐνότητα καὶ στὸ ὑλικὸ καὶ στὴ μέθοδον καὶ ἀκόμα τὰ realien περιορίζονται ἐδῶ τὸ καθένα τους σ' ἕνα δῖον μᾶθημα τοῦ πρώτου ἢ τοῦ δευτέρου χρόνου.

Κοντὰ ὅμως σὲ ὅσα εἶδαμε εἶναι καὶ ἄλλα σημεῖα ποὺ ἐμποδίζουν τὴν πραγματικὴ ἐπιστημονικὴ μὀρφωση, σημεῖα κοινὰ καὶ στὰ δύο πτυ-

χία. Ἀπὸ τὶς εἰδικὲς σπουδὲς δὲν ἐξέχει ἓνα κύριο μάθημα, ἑλληνικὰ π. χ. ἢ λατινικά, ἱστορία ἢ ἀρχαιολογία, ποὺ νὰ τὸ μελετήσῃ ὁ φοιτητὴς πλατύτερα καὶ βαθύτερα καὶ νὰ δοκιμάσῃ σ' αὐτὸ μιὰ ἐργασία ἐπιστημονικὴ, ἔστω καὶ τὴν πιὸ μικρὴν. Ὅλα τὰ πτυχιακὰ μαθήματα, ἀκόμα καὶ τὰ παραρτηματικά, εἶναι ἰσότιμα μεταξύ τους καὶ ἔχουν τὶς ἴδιες ἀπαιτήσεις ἀπὸ τὸ φοιτητὴν. Ἐκεῖνος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ δουλεύῃ μὲ τὸν ἴδιον τρόπο σὲ ὅλα, καὶ νὰ παρακολουθῇ π. χ. στὸ ἱστορικοαρχαιολογικὸ πτυχίον 3 ὡς 4 ἱστορικὰ φροντιστήρια σὲ 3 ὡς 4 καθηγητὲς, δύο ἀρχαιολογικὰ καὶ δύο τῶν βίων, νὰ κἀνῃ δηλαδὴ τὰ φροντιστήρια ἀπλὲς ἀσκήσεις. Μὰ καὶ πιὸ πέρα ἀκόμα: Τὸ κάθε μάθημα τὸ πνίγει ἡ ὕλη, καὶ ὁ φοιτητὴς πρέπει νὰ τὴ μελετήσῃ τὸ ἴδιον ὁλόκληρον* δὲν παίρνει μιὰ μικρὴν περιοχὴν ποὺ νὰ τὴν ἐξετάσῃ πολὺπλευρα καὶ βαθιά. Ἐκεῖνος δὲν τὸ κανονίζει μονάχα ὁ τρόπος ποὺ γίνεται σὲ μᾶς συνήθως ἢ πανεπιστημιακὴ ἐργασία, παρὰ καὶ οἱ ἐξετάσεις. Αὐτὲς κυρίως ἀντικρίσει ὁ φοιτητὴς καὶ σύμφωνα μ' αὐτὲς ρυθμίζει καὶ τὴ μελέτη του. Ὅπως εἶναι ὁμοῦ οἱ ἐξετάσεις ἐπιβάλλουν μαζὶ μὲ τὸ φόβον καὶ τὴν πιὸ πρόχειρον καὶ ἐπιπόλαιον μελέτην. Ὁ πανεπιστημιακὸς νόμος τοῦ 1932 ὁρίζετο ὅτι στὰ πτυχιακὰ δὲν μποροῦν νὰ ἐξετάζωνται παραπάνω ἀπὸ 5 μαθήματα. Τὸ διάταγμα ὁμοῦ τοῦ 1937 ποὺ κανόνισε τὶς τμηματικὰ καὶ πτυχιακὰ ἐξετάσεις, γιὰ νὰ κρατήσῃ τὸν ἀριθμὸν τοῦ νόμου, ἔκανε παράνομον ἕνωσιν, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ σταθῇ μόνον ἂν εἶχαμε συνεξετάσει δηλαδὴ ἂν ὁ ἓνας ἐξεταστὴς μαζὶ μὲ τὸ μάθημά του συνεξέταζε σὲ γενικότατες γραμμὰς καὶ τ' ἄλλα ποὺ ἔχουν ἕνωθῆ μὲ τὸ δικό του. Ἐτσι στὸ ἱστορικοαρχαιολογικὸ πτυχίον πρέπει ὁ φοιτητὴς νὰ ἐξεταστῇ «εἰς τὰ ἑξῆς μαθήματα: α) ἱστορίαν (ἀρχαίαν, βυζαντινὴν, μέσην καὶ νεωτέραν), β) δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τῶν Βυζαντινῶν, γ) ἀρχαιολογίαν, δ) παιδαγωγικά καὶ ε) φιλοσοφικά (εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ψυχολογίαν, λογικὴν, ἠθικὴν, αἰσθητικὴν καὶ ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας). Ἀλλὰ στὸ ἴδιον διάταγμα τὸ ἀρθρον 10 ὁρίζει ὅτι «κατὰ τὰς προφορικὰς πτυχιακὰς ἐξετάσεις ἐξετάζουσι καὶ βαθμολογοῦσι π ἄ ν τ ε ς οἱ καθηγηταὶ τῶν ἐξεταζομένων μαθημάτων». Ὡστε ἐδῶ θὰ ἐξετάσουν ἐκτὸς ἀπὸ τὸν παιδαγωγόν, 4 ἱστορικοί, ὁ κάθε εἰδικὸς τὴν περίοδον ποὺ διδάσκει, ἓνας δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἄλλος τῶν Βυζαντινῶν, δύο ἀρχαία τέχνη καὶ ἓνας βυζαντινὴ, ἓνας συστηματικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἄλλος ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας* δηλαδὴ 11 καθηγητὲς, ὁ καθένας τὴν εἰδικότητά του. Φυσικὰ ὁ κάθε ἐξεταστὴς ἔχει ἀξιῶσεις γιὰ τὸ μάθημά του, καὶ ὁ φοιτητὴς γιὰ ν' ἀνταποκριθῇ σ' αὐτὲς θὰ κανονίσει ἀνάλογα ἀκροάσεις, φροντιστήρια καὶ μελέτην. Τέτοια ὁμοῦ μελέτη δὲν μπορεῖ παρὰ νάναί πρόχειρον καὶ ἐπιπόλαιον, ἓνα ἄθροισμα συνήθως ἀπὸ γνώσεις ποὺ θὰ βαραίνουν τὸ μνημονικόν. Καὶ αὐτὸ ἀκόμα περισσότερο γιὰ τὸ ὕλικόν τῶν ἐξετάσεων δὲν ὁρίζεται, καὶ σὲ πολλὰ μαθήματα ποὺ λείπουν τὰ σχετικὰ ἐγχειρίδια, ἢ μελέτη γίνεται ἀπὸ φοιτητικὰς σημειώσεις*.

* Ἡ ἐπιπολαιότης ὁμοῦ θὰ δυναμῶνῃ καὶ ἀπὸ ἄλλο λόγο: Σὲ μᾶς λείπει ἡ μακρόχρονη ἐπιστημονικὴ παράδοσις καὶ καλλιέργεια, καὶ τὸ ἀντίκρισμα τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὸν εἰδικόν — προπάντων ὅπου λείπουν τὰ μνημεῖα τοῦ λόγου καὶ τῆς τέχνης — ἔχει πολὺ προσωπικὸν χαρακτήρα, ἔτσι ποὺ μπορούμε νὰ εἰποῦμε πὺς οἱ 11 καθηγητὲς ἀντιπροσωπεύουν ὡς ἓνα σημεῖον 11 ἐπιστήμης. Ἀναγκαστικὰ λοιπὸν ὁ φοιτητὴς ποὺ θ' ἀντικρίσει τὸν ἐξεταστὴν καὶ τὶς ἀπαιτήσεις του, θὰ ξεφεύγῃ ἀπὸ τὸ ἀντικειμενικὸν ἀγαθόν, καὶ ἡ μελέτη του θὰ παίρῃ πολὺ ὑποκειμενικὸν χαρακτήρα.

Κι ἐδῶ πάλι τὸ φιλολογικὸ πτυχίον στέκει καλύτερα, γιατί καὶ τὰ μαθήματα καὶ οἱ ἐξεταστές εἶναι λιγότεροι, καὶ τὰ κείμενα ἐμποδίζουν τὴν πληθωρικὴ ὕλη. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὸ γιὰ τοὺς λόγους ποὺ εἶπα δὲν μπορεῖ παρὰ πρόχειρην δουλειὰ νὰ γίνη*.

Σοβαρὴ ὅμως ἐργασία καὶ μελέτη δὲν μπορεῖ νὰ γίνει καὶ ἀπὸ ἄλλο λόγο, γιατί λείπει ὁ καιρὸς καὶ ἡ ψυχικὴ ἄνεση γι' αὐτή. Ἐνῶ στὰ τελευταῖα χρόνια οἱ ὧρες ποὺ ἀκούει παθητικὰ ὁ φοιτητὴς ἔπρεπε νὰ λιγοστεύουν ὅλο καὶ περισσότερο καὶ νὰ δουλεύη πιὸ πολὺ ὁ ἴδιος, ἀντίθετα ἐδῶ πληθαίνουν. Ἀπὸ 27 τὸν πρῶτο χρόνο ἀνεβαίνουν στὶς 32 καὶ 34, καὶ στὴν πραγματικότητά εἶναι πολὺ περισσότερες. Ἔτσι περνᾷ ἀπάνω ἀπὸ 5 ὧρες τὴν ἡμέρα στὸ θρανίον, καὶ κουρασμένος πιά δὲν ἔχει παρὰ ἐλάχιστο καιρὸ γιὰ προσωπικὴ ἐργασία καὶ μελέτη, γιὰ ἐνέργεια δηλαδή ποὺ κατ' ἐξοχὴν χρειάζεται γιὰ τὴ μὀρφωσὴ του.

Ἄλλο τέλος σημείον σοβαρὸ καὶ γιὰ τὰ δύο πτυχία εἶναι τὸ πρόγραμμα τῶν δύο πρώτων χρόνων. Ὅπως εἶδαμε ἀκούνε ὅλοι τοὺς ὑποχρεωτικὰ ὅλα τὰ μαθήματα ποὺ ἔχουν ἔδρες ταχτικὲς, δηλαδή 13 μαθήματα καὶ 16 καθηγητές! Καὶ δὲν εἶναι μόνο πολὺ τὸ ὕλικόν, ἀλλὰ καὶ ὀλοκληρωμένο, ὅλες π. χ. τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας, ὄχι μόνο ἀρχαία τέχνη καὶ βίον ἀλλὰ καὶ τῶν Βυζαντινῶν κτλ. Βασικὴ ἀρχὴ εἶναι νὰ μὴ λείψη ἀπὸ τὸ φοιτητὴ κανένα μάθημα, ἢ ἀρχὴ δηλαδή τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ, ποὺ περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη ἀντιμάχεται τὴ μὀρφωσὴν, καὶ μάλιστα τὴν ἐπιστημονικὴν. Καὶ ἀκόμα γιὰ νὰ ἐμπεδωθῇ καλὰ ὁ ἐγκυκλοπαιδισμὸς, τὸ διάταγμα τοῦ 1937 ἀντίθετα μὲ τὸ νόμον δὲν περιορίζεται μόνο στὴν ὑποχρεωτικὴ ἀκρόαση τῶν φοιτητῶν, παρὰ ἀπλώνει τὴν κανονικὴν ἐξέταση σὲ ὅλα τὰ μαθήματα τῆς χρονιάς**. Τὰ πρῶτα λοιπὸν χρόνια ποὺ θάπρεπε ὁ φοιτητὴς νὰ στήσῃ τὰ θεμέλια γιὰ τὴ μὀρφωσὴν του, περνοῦν μ' ἐγκυκλοπαιδικὰς γνώσεις, καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ του μὀρφωσὴ θ' ἀρχίσῃ καὶ θὰ γίνη μὲ τὴν εἰδίκευσιν στὰ δύο τελευταῖα. Τί εἶδος ὅμως εἰδίκευσις γίνεται καὶ τότε, τὸ εἶδαμε παραπάνω. Καὶ ἀκόμα πρέπει νὰ συλλογιστοῦμε ὅτι ἡ δίχρονη αὐτὴ περίοδος τῶν εἰδικῶν σπουδῶν θὰ περιορίζεται ἀρκετά, γιατί πολλοί, ἴσως καὶ οἱ περισσότεροι φοιτητές, θὰ χάνουν πολλοὺς μῆνες τοῦ τρίτου χρόνου μὲ τὴν ἐπανεξέταση σὲ μαθήματα τῆς δεύτερης χρονιάς

* Στὸ φιλολογικὸ πτυχίον ἐξετάζονται στὶς πτυχιακὰς: α) ἑλληνικὰ ἀρχαία, μέσα καὶ νέα, β) λατινικὰ, γ) φιλοσοφίαν (εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ψυχολογίαν, λογικὴν, ἠθικὴν, αἰσθητικὴν, καὶ ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας), δ) γλωσσικὴν καὶ ε) παιδαγωγικὰ. Κατὰ τὸ διάταγμα θὰ ἐξετάζονται 10 καθηγητές. Εἶναι ἀνεξήγητὴ ἡ διαφορὰ ποὺ γίνεται ἀνάμεσα στὰ δύο πτυχία σχετικὰ μὲ τὸ μάθημα τῆς φιλοσοφίας. Ὅλοι οἱ φοιτητὲς ἀκούνε τὰ δύο πρῶτα χρόνια 10 ὧρες συστηματικὴν φιλοσοφίαν καὶ ἐξετάζονται σ' αὐτή, στὰ δύο τελευταῖα ὅμως στὸ φιλολογικὸ ἀκούνε 10 ὧρες ἱστορίαν φιλοσοφίας, ἐνῶ στὸ ἱστοριοαρχαιολογικὸ μόνο 2. Ἄν στὸ φιλολογικὸ τονίζοταν ἡ ἀρχαία φιλοσοφία, θὰ τὸ καταλάβαινε κανεὶς. Ἐκεῖ ὅμως ἔχομε τὸ ἴδιον καὶ πατερικὴν καὶ νεώτερην, ποὺ φαίνεται πῶς λείπει ἀπὸ τὸ δεῦτερον πτυχίον. Ἄν πάλι τόση ἱστορία τῆς φιλοσοφίας μπαίνει γιατί τὸ νομίζουν ἀπαραίτητον μορφωτικὸν στοιχεῖον, γιατί νὰ μὴν εἶναι τὸ ἴδιον καὶ γιὰ τοὺς ἱστορικοὺς καὶ ἀρχαιολόγους; Ἐπειτα γιὰ ποῖον λόγον νὰ ἐξετάζεται ἡ συστηματικὴ φιλοσοφία γιὰ δεύτερον φοράν στὶς τελικὰς ἐξετάσεις καὶ τῶν δύο πτυχίων καὶ ν' ἀναγκάζονται οἱ φοιτητὲς νὰ διαβάσουν καὶ πάλι μαθήματα ποὺ τὰ εἶχαν πιά περάσει;

** Τὸ διάταγμα τοῦ 1934 σύμφωνα μὲ τὸ νόμον ὄριζε στὰ τμηματικὰ κάθε χρόνο νὰ ἐξετάζονται κανονικὰ τρία μόνο μαθήματα καὶ τὰ ὑπόλοιπα νὰ κάνουν γραπτὴν μόνο ἀσκήσιν. Μονάχα τὰ μέσα καὶ νέα ἑλληνικὰ τὰ εἶχαν ἐξαιρέσει ἀπὸ κάθε ἐξέτασιν, ἐξαιρέσιν πολὺ χαρακτηριστικὴν γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς, ὅταν μάλιστα συλλογιστοῦμε ὅτι ἀπὸ τὴν γραπτὴν ἀσκήσιν δὲν ἔλειπε κανεὶς ἀπὸ τοὺς δύο βίους. Ἡ γραπτὴ ὅμως ἀσκήσιν δὲν ἱκανοποιοῦσε τὸ διδαχτικὸν προσωπικόν καὶ ἔτσι φρόντισαν ὥστε μὲ τὸν νέον διάταγμα νὰ ὀρισθῇ κανονικὴ ἐξέτασιν σὲ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ μαθήματα!

καὶ τὴν προετοιμασίαν γιὰ τὰ θέματα καὶ τὴν προφορικὴν ἐξέτασιν τῶν κλασικῶν στὸ τέλος τῆς τρίτης.

Ἡ κρίσις μου γιὰ τὸ πρόγραμμα τῶν δυὸ πτυχίων καὶ τὶς σχετικὰς ἐξετάσεις στηρίζεται στὸ διάταγμα τοῦ 1937. Πτυχιακὰς ἐξετάσεις σύμφωνα μὲ τὸ διάταγμα αὐτὸ δὲν ἔχουν ἀκόμα γίνει. Ὅταν ὅμως γίνουν, τ' ἀποτελέσματα θὰ εἶναι ὅπως τὰ εἶδαμε παραπάνω. Τῆς ἀθηναϊκῆς μάλιστα σχολῆς θάναί πολὺ χειρότερα, ἂν ἐξακολουθήσῃ ὅ,τι γίνεται τὰ τελευταῖα χρόνια σ' αὐτή. Γιατὶ ὀρισμένο ὕλικὸ γιὰ τὶς ἐξετάσεις δὲν ἔχει ὀριστῆ καὶ ὁ φοιτητὴς στὰ τμηματικὰ ἐξετάζεται σὲ κάθε μάθημα «τὴν διδαχθεῖσαν ὕλην». Καὶ ἡ ὕλη αὐτὴ σὲ ὅλα σχεδὸν τ' ἄλλα μαθήματα ποὺ ἐξετάζονται εἶναι παραπάνω ἀπὸ ἀρκετῆ. Ἡ ἀρχὴ ὅμως «τῆς διδαχθεῖσης ὕλης» ἐφαρμόζεται καὶ στὰ κλασικὰ κείμενα. Καὶ ὅπως διδάσκονται αὐτὰ συνήθως ἐδῶ, εἶναι ζήτημα ἂν ὁ εἰδικὸς ἀπὸ ἓνα δράμα π. χ. ἢ ρητορικὸ λόγος ἢ διάλογος διδάσκη ὄχι τὸ μισὸ ἀλλὰ καὶ τὸ τρίτο ἀκόμα. Ἐτσι ἢ μελέτη καὶ ἢ ἐξέτασις τῶν κειμένων εἶναι κάτι παραπάνω ἀπὸ φτωχὴ, τόσο φτωχὴ ποὺ χάνεται μέσα στὸ ὕλικὸ τῶν ἄλλων μαθημάτων. Καὶ τὸ ἴδιο δυστυχῶς γίνεται καὶ στὰ πτυχιακὰ. Σ' αὐτὰ κατὰ παράδοσιν ἐξετάζεται ὁ φοιτητὴς στοὺς τραγικούς, συνήθως ὅμως διαβάζει 3 ἢ 4 τραγωδίαι, ἀλλὰ κάποτε μπορεῖ καὶ πολὺ λιγότερες! Ἐτσι βέβαια ξελαφρώνει πολὺ, κλασικὰ ὅμως γράμματα εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ μάθῃ, ἀκόμα οὔτε καὶ ὁ φιλόλογος. Ὅσο γιὰ τὸ φοιτητὴ τοῦ ἱστορικοαρχαιολογικοῦ πτυχίου οὔτε λόγος μπορεῖ νὰ γίνῃ γιὰ κλασικὴ μὀρφωσὴ του. Γιατὶ καὶ οἱ ὧρες τῆς διδασκαλίας εἶναι πολὺ λιγότερες παρὰ στὸ φιλολογικὸ πτυχίον, καὶ οἱ τελικὰς ἐξετάσεις στὶς κλασικὰς γλῶσσας — ἀκόμα καὶ στ' ἀρχαῖα ἑλληνικά — γίνονται τὸν τρίτον χρόνον*.

4. Συγκέντρωσις καὶ ἐρμηνεία.

Ἡ ἱστορικὴ ἀνασκόπησις τῶν προγραμμάτων μᾶς ἔδειξε νομίζω καθαρὰ ὅτι καὶ τὸ πρόγραμμα τῶν σπουδῶν ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς σοβαρότερες αἰτίαι ποὺ ἔφεραν ὅσα δυσάρεστα ἀποτελέσματα εἶδαμε σχετικὰ μὲ τὴ μὀρφωσιν τοῦ προσωπικοῦ τῆς μέσης παιδείας. Ἀπὸ τὸ παλιὸ βέβαια πρόγραμμα ὡς τὰ νεώτερα δὲν ἔλειψε ἢ προσπάθεια νὰ παραμεριστοῦν δυσκολίες καὶ λάθη, καὶ εἶναι σημεῖα ποὺ ἢ προσπάθεια αὐτὴ κατόρθωσε νὰ πετύχῃ ἔτσι π. χ. μπῆκε μὲ τὸν καιρὸ τάξις στὸ χάος, περιορίστηκε τὸ ὑπερβολικὸ ὕλικὸ κι ἔγινε ἢ ἀρχὴ γιὰ εἰδίκευσις. Παρ' ὅλη ὅμως τὴ διαφορὰ αὐτὴ, ξεχωρίσαμε σὲ παλαιὰ καὶ νέα προγράμματα γιὰ κοινὰ γνωρίσματά τους τὸν ἐγκυκλοπαιδισμό, τὸ φόρτωμα καὶ τὴν καταδίκη τῶν φοιτητῶν σὲ μνημονικὴ ἐργασία καὶ τὴν ἰσοτιμίαν τῶν μαθημάτων, ἀκόμα καὶ τῶν βοηθητικῶν. Μὲ τέτοιους ὅρους δὲν μποροῦσε καὶ δὲν μπορεῖ ὁ φοιτητὴς νὰ συγκεντρωθῇ καὶ ν' ἀντκρίσῃ σοβαρὰ ἓνα ἀγαθὸ τοῦ πολιτισμοῦ, δὲν τοῦ μένει καιρὸς γιὰ προσωπικὴν ἐργασίαν καὶ σπρώχνεται νὰ μάθῃ ἓνα πλῆθος ποι-

* Εἶναι περίεργον καὶ ἀνεξήγητον γιὰ ἑλληνικὴ φιλοσοφικὴ σχολὴ πῶς εἶχαν παραμεριστῆ μὲ τὸ Δ' τοῦ 1934 τ' ἀρχαῖα ἑλληνικά στὸ ἱστορικοαρχαιολογικὸ πτυχίον. Οἱ φοιτητὴς τοῦ τελείωναν τὶς κλασικὰς τῶν σπουδῶν τὸν Γ' χρόνον μὲ μιὰ γραπτὴ μόνον ἀσκήσιν, ἐνῶ στὸν Δ' τοὺς ἀπασχολοῦσε σοβαρὰ ὁ βίος π. χ. τῶν Βυζαντινῶν!

κιλότατες γνώσεις, και ακόμα ή ειδίκευση καταντᾶ φαινομενική, και ὁ καλὸς καθηγητὴς εἶναι ἀδύνατο νὰ συνεργαστῆ με τὸ φοιτητὴ ὅπως πρέπει, νὰ τὸν ὀδηγήσῃ και τὸν ἐπηρεάσῃ ἀνάλογα με τὴ δυναμικότητά του. Τὸ πρόγραμμα δηλαδή ἦταν και εἶναι ἀντίθετο με τοὺς βασιικούς ὄρους ποὺ βρήκαμε στὸ γενικὸ μέρος τῆς μελέτης αὐτῆς ἀπαραίτητους γιὰ τὴ σωστὴ ἐπιστημονικὴ μὀρφωση. Ἐπομένως χρειάζεται και ἐδῶ ριζικὴ ἀλλαγή, ὅπως και στοὺς δυὸ ἄλλους παράγοντες τῆς ἀποτυχίας, τὸ προσωπικὸ δηλαδή και τοὺς φοιτητὴς, τὴν ἐπιλογή και τὴ ζωὴ τους. Και γι' αὐτὴ θὰ μιλήσω παρακάτω, στὸ τρίτο μέρος τῆς μελέτης.

Πρὶν ὁμως πρέπει νὰ ξεκαθαρίσωμε και κάτι ἄλλο ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὴν παραπάνω ἱστορικὴ ἀνασκόπηση: Τοὺς λόγους ποὺ ἔφεραν και φέρνουν τέτοια κατάσταση, ποὺ δυσκολεύουν τὸ προσωπικὸ νὰ συνεννοηθῆ μεταξύ του και ν' ἀποφασίσῃ γιὰ τὸ πρόγραμμα μιὰ οὐσιαστικὴ ἀλλαγή. Στὸν τόπο μας πᾶνε στὴ φιλοσοφικὴ σχολὴ μονάχα ὄσοι θέλουν νὰ γίνουν δάσκαλοι, και νὰ πάρουν ὀριστικὰ τὸ ἐπάγγελμα αὐτό. "Ἄλλοι φοιτητὴς γιὰ ἐλεύθερο στάδιο δὲν πᾶνε, και εἶναι σπανιότατη ἐξαίρεση ἂν κανεὶς πηγαίνει στὴ σχολὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ με τὸ μόνο σκοπὸ ν' ἀφιερωθῆ στὴν ἐπιστῆμη ἢ και ν' ἀκολουθήσῃ στάδιο πανεπιστημιακό. "Ἐτσι τὸ μόνο πτυχίο ποὺ ἱκανοποιοῦσε και ἱκανοποιεῖ τὶς ἀνάγκες τῶν φοιτητῶν εἶναι τὸ ἐπαγγελματικὸ*. "Ἄλλο ἐλεύθερο δὲν ὑπάρχει, τὸ διδακτορικὸ δίπλωμα εἶχε καταντήσῃ τυπικὸ και εἶναι πάρα πολὺ λίγοι ὄσοι θέλησαν νὰ τὸ πάρουν ὕστερα ἀπὸ τὶς πτυχιακὲς τους ἐξετάσεις. Και ἀπ' αὐτοὺς ὁμως οἱ περισσότεροὶ ἔχουν συμπληρῶσει τὶς σπουδὲς τους στὴν Εὐρώπη. Οἱ ἄλλοι δὲν τὸ χρειάζονται. Και ὁ λόγος δὲν εἶναι μόνο ποὺ οἱ πανεπιστημιακὲς θέσεις σὲ μᾶς μετριοῦνται στὰ δάχτυλα, ἀλλὰ και γιὰ τὴ δασκαλικὴ σταδιοδρομία δὲν εἶναι ἀπαραίτητες εἰδικότερες και βαθύτερες σπουδὲς ἢ προαγωγή τραβᾶ τὸν κανονικὸ τῆς δρόμο και χωρὶς αὐτὲς. "Ἄλλωστε οὔτε ἡ πανεπιστημιακὴ ἐργασία δυναμώνει στὸ φοιτητὴ τὴν ἐπιστημονικὴ ἀνάγκη, και οἱ ὄροι τῆς ἐργασίας στὰ γυμνάσια ἀντὶ νὰ τρέφουν τέτοια ἀνάγκη τῆς φέρνουν μεγάλες δυσκολίες και τὴν ἀποκοιμίζουν. "Ὅλοι λοιπὸν οἱ φοιτητὴς ἐνδιαφέρονται ἄμεσα γιὰ τὸ πτυχίο ποὺ θὰ τοὺς ἀνοίξῃ τὸ δρόμο στὸ δασκαλικὸ ἐπάγγελμα και γιὰ ὄσα μαθήματα εἶναι ἀπαραίτητα γι' αὐτό. Ἐπομένως ἂν ἓνα μάθημα ταχτικῆς ἢ ἔκτακτης ἔδρας δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ γιὰ τὸ ἓνα ἢ τὰ περισσότερα ἐπαγγελματικὰ πτυχία, δὲ θάχῃ κανέναν ἀκροατὴ, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ καθηγητὴ με πολὺ σπάνια προσόντα. Ἰκαθηγητὴς ὁμως χωρὶς ἀκροατῆριο εἶναι γιὰ ἓνα τόπο με φτωχὴ ἐπιστημονικὴ ζωὴ σὰ νὰ μὴν ὑπάρχει, και φυσικὴ ἔρχεται ἡ συνέπεια ὁ κάθε ταχτικὸς καθηγητὴς ν' ἀπαιτῆ γιὰ τὸ μάθημά του ὑποχρεωτικὴ ἀκρόαση. Με τοὺς δικούς μας ὁμως ὄρους και αὐτὸ δὲ φτάνει τὸ ἀκροατῆριο ἐξασφαλίζεται κυρίως με τὶς ἐξετάσεις, και ἔτσι ὄλοι πρέπει νὰ ἐξετάζονται. Ἄλλὰ και πιὸ πέρα ακόμα: ἡ γνωστὴ προσωπικὴ εὐαισθησία μᾶς σπρώχνει νὰ τὸ παίρνουμε γιὰ ὑποτίμηση, ἂν τὸ μάθημά μας δὲν ἐξετάζεται στὰ πτυχιακὰ, ἢ συνεξετάζεται ἀπὸ ἄλλον καθηγητὴ μαζί με τὸ δικὸ του μάθημα, ἢ ἂν ἔχῃ μικρό-

* Και τὸ ἀρχαιολογικὸ πτυχίο εἶναι ἐπαγγελματικὸ, και ἐτοιμάζει γιὰ τὴ μέση ἐκπαίδευση, ὅπου ἄλλωστε και θὰ μείνουν οἱ περισσότεροὶ κάτοχοί του.

τερο συντελεστή. Και ὁ ὑποκειμενισμὸς αὐτὸς ὀχυρώνεται καὶ δυναμώνει ἀπὸ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ κάθε ἐπιστήμη καθ' ἑαυτὴν ἔχει τὴν ἴδια ἀξία μὲ τις ἄλλες, εἶναι ἰσότιμη, ἅμα τὴν ἀντικρίσωμε ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἀντίληψη βέβαια σωστή, ὅταν ὅμως πρόκειται γιὰ π ρ α γ μ α τ ι κ ῆ ἐπιστήμη, καὶ ὅταν δὲ λογαριάσωμε σκοπὸ καὶ περιεχόμενον· ἀλλιῶς ἡ ἀξιολογικὴ κατάταξις ἔρχεται μόνη της. Γι' αὐτὸ εἶναι σχεδὸν γενικὴ στὸν καθένα ἡ τάσις νὰ ἐξετάζεται τὸ μάθημά του στὶς πτυχιακὰς ἐξετάσεις, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν ἴδιο. Τὰ παραπάνω ὅμως ἐλατήρια σπρώχνουν συχνὰ καὶ σὲ κάτι ἄλλο: Τὸ μάθημα ν' ἀπλώνεται ὅσο μπορεῖ περισσότερο καὶ σὲ πιὸ πολλὰ χρόνια καὶ νάχη πολὺ ἀκροατήριον²³. Ἔτσι εἶναι φυσικὸ νὰ προέχη στὰ προγράμματα τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο, καὶ ὁ φοιτητὴς καὶ ἡ μόρφωσίς του νὰ παραμερίζεται ἢ καὶ νὰ ξεχνιέται ὁλότελα. Κοντὰ εἶναι ὅμως τότε καὶ ὁ κίνδυνος νὰ ξαναπέφτωμε στὴν ἴδια ἢ καὶ μεγαλύτερη ὑπερβολή, ὅταν τυχαίην νὰ παρουσιάζεται δυνατὸς κι ἐπίμονος καθηγητὴς, καὶ ἀκόμα νὰ μεγαλῶνῃ τὸ κακὸ μὲ κάθε νέα ταχτικὴ ἔδρα ποὺ θὰ ἔρχεται νὰ προστεθῇ στὶς τωρινές. Τὸ ἴδιο προσωπικὸ στοιχεῖο, δυναμωμένο ἀντικειμενικὰ ἀπὸ τις λίγες πανεπιστημιακὰς θέσεις, φανερῶνεται ἀκόμα καὶ στὴν ἰδρυση μερικῶν ἐδρῶν. Γιὰ μαθήματα ποὺ ὅσο ξέρω πουθενὰ δὲν ἔχουν οὔτε ἑκτακτὴ ἔδρα, ἐμεῖς ἔχομε ταχτικὰς, τὸ μάθημά τους γίνεται ἰσότιμο μὲ τ' ἄλλα καὶ ὑποχρεωτικὸ γιὰ κάθε φοιτητὴ.

Ὁ ἐγκυκλοπαιδισμὸς ὅμως τοῦ προγράμματος καὶ τὸ φόρτωμα τῶν φοιτητῶν ἔχει καὶ ἄλλους λόγους ὑποκειμενικοὺς μαζὶ καὶ ἀντικειμενικοὺς. Ἡ διδασκαλία στὸ γυμνάσιον ἦταν καὶ εἶναι ἔτσι ὀργανωμένη, ποὺ ὁ δάσκαλος ἀναγκάζεται συχνὰ νὰ διδάσκῃ ὅλα τὰ ἱστοριοφιλολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ μαθήματα. Ἀνάγκη λοιπὸν καὶ ὁ φοιτητὴς νὰ ἐτοιμασθῇ στὴ σχολῇ γιὰ ὅλα. Ἀντὶ δηλαδὴ νὰ ζητήσουν ν' ἀλλάξῃ τὸ σύστημα τῆς γυμνασιακῆς ἐργασίας, κανόνισε ἡ σχολῇ τὸ πρόγραμμά της σύμφωνα μ' αὐτὸ, καὶ τὸ κανονίζει καὶ τώρα ἀκόμα, ἂν καὶ τὸ ἕνα πτυχίον ἔχη πιά χωριστὴν σὲ δύο. Τὸ ὅτι ὅμως ἡ παντογνωσία κρατιέται ἀκόμα ἔχει καὶ ἄλλες αἰτίαις ἄσχετες μὲ τὴν παραπάνω. Οἱ ἀπόφοιτοι τῶν γυμνασίων εἶναι ὅπως εἶδαμε ἀπροετοίμαστοι γιὰ πανεπιστημιακὰς σπουδὰς. Στους περισσότερους δὲ λείπει μόνον ἡ ἀπαραίτητη πνευματικὴ καλλιέργεια, παρὰ καὶ οἱ πολύμερες καὶ στερεές γνώσεις· δὲν ἔχουν π. χ. ὅσοι πᾶνε στὴ φιλοσοφικὴ σχολῇ τὴ βασικὴ καὶ γενικὴ φιλολογικὴ, ἱστορικὴ, καλλιτεχνικὴ καὶ φιλοσοφικὴ μόρφωσις ποὺ χρειάζεται γιὰ ν' ἀρχίσουν εἰδικὰς σπουδὰς. Ἄρα ὅτι δὲν ἔδωσε τὸ γυμνάσιον πρέπει νὰ τὸ δώσῃ τὸ πανεπιστήμιον, νὰ δώσῃ δηλαδὴ τὰ πρῶτα τουλάχιστον χρόνια πρόγραμμα γυμνασιακόν*. Τὸ συμπέρασμα ὅμως αὐτὸ τὸ στηρίζει καὶ ἄλλη ἀντίληψη. Ὁ πολιτισμὸς λένε ἐνὸς λαοῦ εἶναι κάτι ἐνιαῖον, καὶ δὲν μπορούμε νὰ καταλάβωμε καλὰ μιὰ ἐκδήλωσίν του χωρὶς τις ἄλλες, οὔτε μιὰ ἐποχὴ χωρὶς τις προηγούμενες καὶ τις ἐπόμενες. Πρέπει νὰ συλλάβωμε πρῶτα τὸ σύνολον στὴν ἐξέλιξίν του, καὶ ὕστερα νὰ ἐπιμείνωμε στὴν εἰδικὴ μελέτη ἐνὸς

* Ἄν καὶ οἱ ἄλλαι σχολαὶ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν ἀκολουθοῦσαν τὴν ἴδια σκέψιν, θάπρεπε νὰ στήσουν καὶ αὐτὲς γιὰ τὰ πρῶτα χρόνια ἕνα γυμνασιακόν ἱστοριοφιλολογικόν πρόγραμμα. Ἄν μάλιστα πάρωμε τὴ γενικὴ μόρφωσις στὴν πραγματικὴ σημασίαν της, τότε θάπρεπε τὸ γενικόν πανεπιστημιακόν πρόγραμμα νὰ μὴν περιορίζεται μόνον στὰ ἱστοριοφιλολογικὰ μαθήματα, παρὰ ν' ἀπλώνεται καὶ στὰ φυσικομαθηματικὰ καὶ σὲ ἄλλα.

κλάδου. Γι' αυτό ο φοιτητής τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς πρέπει νὰ μορφωθῆ γενικὰ σὲ ὅλους τοὺς κλάδους τῆς· ὄχι μόνο στὰ κείμενα, ἀλλὰ καὶ στὴν ἱστορία καὶ στὴν τέχνη καὶ στὴ φιλοσοφία καὶ στὸ δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίον, καὶ μάλιστα ὅλων τῶν ἐποχῶν. Κι ἐπειδὴ τὸ ὕλικὸ εἶναι πολὺ, νὰ μάθῃ ἀπὸ τὸν καθένα μόνο τὶς γενικὲς γραμμές. Ἐτσι σὰν ἀπὸ γερὸ κορμὸ δέντρου θὰ ξεχωρίζουν τὰ τελευταῖα χρόνια οἱ κλάδοι του, ἢ μιὰ δηλαδὴ καὶ ἡ ἄλλη εἰδίκευση. Τέτοια ἀντίληψη παρεξηγεῖ τὴ γενικὴ μὀρφωση καὶ στενεύει τὴν ἔννοιά τῆς στὸ πολυποικίλο ὕλικό, κι αὐτὸ μάλιστα χωρὶς καμιά ἀξιολογικὴ κατάταξη· δὲ λογαριάζει τὴ σημαντικότερη εἰδολογικὴ ἀποψη ποὺ ἔχει ἡ ἔννοια αὐτή, ἀφοῦ τὴν κάνει ἀδύνατη μὲ τὴν ἔκταση καὶ τὶς γενικὲς γραμμές τοῦ ὕλικου, καὶ κλείνει μὲ τὴν παντογνωσία τὸν ὀρίζοντα τοῦ νέου. Στὸ βάθος ὅμως τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ εἶναι καὶ ἡ συναίσθησις ὅτι ἡ εἰδικότητα δὲν ἔχει ἀκόμα σὲ μᾶς οὐσιαστικὸ καὶ πλούσιο περιεχόμενο, ὅτι ὅλοι πρέπει ν' ἀντλοῦμε ἀπὸ μιὰ κοινὴ πηγὴ, ἀλλιῶς μένομε ἀβοήθητοι καὶ φτωχοί*.

Καὶ ἄλλον ὅμως σοβαρότατο λόγο γιὰ ὅλη αὐτὴ τὴν κατάστασι δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε, τὴ στάσι τῆς Πολιτείας. Ἡ ἱστορικὴ ἀνασκόπησι μᾶς ἔδειξε πὼς ἡ Πολιτεία ἢ ἔμενε ἀδιάφορη, ἢ πολὺ ἀργὰ ἀποφάσιζε νὰ ἐπεμβαίη. Καὶ τότε ὅμως ἡ ἐπέμβασίς τῆς ἦταν χαλαρότατη, ὑποχωροῦσε συχνὰ στὴν πρώτη ἀντίδρασι καὶ ἄφηνε νὰ περάσουν χρόνια ὥσπου νὰ ἐφαρμοστῆ ἓνα μέτρο τῆς σωστό²³. Ὅπως ὅμως θὰ ἴδοῦμε ἀργότερα, καὶ τώρα ἀκόμα τὸ πρόγραμμά τῆς τὸ κανονίζει στὸ βάθος ἢ σχολή.

Τὰ παραπάνω αἷτια καὶ τ' ἄλλα ἀκόμα ποὺ ἐμπόδιζαν κι ἐμποδίζουν νὰ ὀργανωθῆ ἓνα σωστὸ πρόγραμμα, κάθε ἄλλο βέβαια παρὰ εὐκολο εἶναι νὰ παραμεριστοῦν. Καὶ ὅμως πρέπει καὶ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἄλλα νὰ λείψουν ὀλότελα καὶ ἄλλα νὰ περιοριστοῦν ὅσο γίνεται περισσότερο. Κι αὐτὸ εἶναι τὸ πρόβλημα ποὺ θὰ ἐξετάσωμε ἀμέσως παρακάτω.

* Γενικὴ σχεδὸν ἦταν ἡ γνώμη στὴ φιλοσοφικὴ σχολή τῆς Θεσσαλονίκης ὅταν συζητοῦσε τὸ πρόγραμμά τῆς, ὅτι ἐμεῖς δὲν μπορούμε νὰ μορφώσωμε εἰδικούς ἱστορικούς π. γ. ἢ φιλόσοφους κ.ἄ. «ἐμεῖς στὸν ἱστορικὸ μόνον τὴ διάθεσι θ' ἀναπτύξωμε γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα»· ἀπὸ τὸ εἰδικὸ πτυχίο, ἀπὸ τὴν εἰδίκευσι σὲ μᾶς δὲν περιμένω μεγάλα πράματα, ἀλλὰ μέτριον καταρτισμό. Ὅλοι οἱ φοιτηταὶ νὰ πάρουν κάποια εἰδικὴ κατεῦθυνσι στὰ νεοελληνικά ἢ τὴ φιλοσοφία ἢ τὰ κλασσικά» κτλ. κτλ.